

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

Hoofdstuk 5

Dit papen paradijs

Bredanaars leefden vanwege de oorlog continue tussen hoop en vrees. Tussen 1568 en 1637 kreeg de stad maar liefst zes omwentelingen te verduren. Net als bijna iedereen, verwachtten de inwoners voornamelijk van religie een uitweg uit deze en andere problemen. Geloof was niet zozeer een kwestie van kiezen maar een levenshouding, een innerlijke opdracht ter ordening en duiding van de gehele wereld. Strijd om het geloof vormde daarnaast tevens een van de oorzaken van de Opstand. De geografische ligging van Breda in het zuiden van het land betekende dat het, behalve in de vuurlinie, tevens in de frontlinie lag van achtereenvolgens Reformatie en Contrareformatie.¹ De geloofsstrijd was veel ingrijpender dan alleen maar vervanging van de openbare diensten in het belangrijkste kerkgebouw van de stad. De vestiging van de diverse instituties behorend bij een kerk, zoals kerkenraad en classis, kon met de stedelijke reformatie pas goed van start gaan.² Dit gold met name voor de calvinisten. De opbouw van een nieuwe kerkelijke identiteit bood voor de stedelijke overheid een uitgelezen kans om zich vanaf het begin in sterke mate met de maatschappelijke ontplooiing van de publieke kerk te bemoeien.³ De Republiek kende geen staatsgodsdienst, zoals veel omringende landen, maar wel een geprivilegieerde calvinistische stroming. De ruimte die deze kreeg voor bijvoorbeeld onderwijs (catechisatie, zondagsschool) en armenzorg stond onder strikte controle van dienaren van het wereldlijk gezag.

De nieuwe kerk werd als instituut geïncorporeerd door de overheid met als gevolg maatschappelijke verdeeldheid.⁴ De overname van de katholieke instituties door de calvinistische kerk aan het eind van de zestiende eeuw zorgde voor een permanente opdeling van de samenleving in twee confessionele blokken. Het ontstaan van religieuze verschillen had grote gevolgen voor de stad, binnen families en bij individuen: aan welke kant van de scheidslijn gingen zij staan. Wat betekende dit hele proces van stedelijke reformatie voor de identiteit van een stad als Breda naast een optelsom van aantallen huwelijken of dopen?⁵ Hoe volzaam was in dat opzicht het geloof van de mensen ten opzichte van de verschillende regimes en in welke mate kon dit later nog worden bijgestuurd door de tegenpartij? Vanuit katholiek standpunt bleef Breda bovendien te allen tijde uiterst tastbaar, zelfs wanneer het niet in

¹ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand*.

² Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*.

³ Spaans, *Haarlem*.

⁴ Deze zogenaamde confessionaliseringstheorie werd voor het eerst door de historicus Heinz Schilling gepropageerd.

⁵ Frijhoff, *Embodied belief*, 17-38.

Spaans bezit verkeerde. De bisschop van Antwerpen waakte er als geen ander over zijn kudde van al dan niet verloren gewaande schapen.⁶

Het religieuze schisma

Het calvinisme had sinds zijn introductie in 1558 in Breda flinke vooruitgang geboekt onder de inwoners van de stad. Sinds 1565 was er sprake van een eigen gemeente.⁷ Breda was rond 1566 onder invloed van Antwerpen een belangrijk centrum van oppositie geworden, met name door vestiging in de stad van enige notabele families. In juli van dat jaar was de belangstelling voor veldpreken massaal geworden. De magistraat was niet onvoorbereid op de groeiende onrust vanuit het zuiden en waarschijnlijk op zijn aangeven was de Grote Kerk al deels ontruimd toen de Beeldenstorm van 22 tot 24 augustus 1566 toesloeg.⁸ Als reactie werden de calvinisten enkele plaatsen voor hun godsdienstoefening in de stad toegezegd, al was dit enigszins voorbarig: de prins kondigde pas op 5 september vanuit Antwerpen een religievrede af ‘tegens alle dissensien, tweedrachten ende discorden’. In Breda werd deze in gewijzigde vorm overgenomen. De partijen moesten elkaar zoveel mogelijk respecteren en niets tegen de ander ondernemen. ‘Degene vande nieuwe religie, oft zoomen deselve noemen mach’ moesten hun predikplaatsen door de overheid worden aangewezen en zij mochten daar niet gewapend verschijnen behalve met ‘hon dagelijcx geweer’ (rapier). De predikanten op hun beurt mochten niet tot oproer aanzetten. Om van eenieders goede gedrag verzekerd te zijn, nam de prins al zijn onderdanen ‘soo wel van d’een als van d’ander religie’ onder zijn speciale protectie of sauvegarde. In dit stuk werd zeer duidelijk de loyaliteit van de ingezetenen bij de stad gelegd maar de geest was uit de fles: het katholicisme had zijn monopoliepositie verloren.⁹

Ondertussen had Oranje op 22 april 1567 de stad verlaten en Breda werd snel daarna ingenomen in naam der koning.¹⁰ Het komende jaar zou het tij keren voor de calvinisten: pogingen tot vestiging van godsdienstvrijheid zouden nu de leidraad van hun activiteiten gaan vormen. Wat vrijheid was voor de een, betekende daarentegen anarchie voor de ander. Eind mei, begin juni kwam het tot een uitvoeriger plakkaat ter voorkoming van de ‘oploop, rebellie ende beruerte’ zoals die enige maanden eerder in Breda had plaatsgevonden. Oorzaak hiervan waren de ‘onbehoorlijcke vergaderingen’ of conventikels die door ‘valsche’ leraren in particuliere huizen en elders werden gehouden.¹¹ Degenen die geestelijke plaatsen plunderden, werden voor kerkschenders gehouden en al evenzeer met de doodstraf bedreigd. De straffen waren danig verhoogd ter indicatie van de ernst van de situatie. Niemand mocht ook langer de geestelijke staat in het openbaar uitdragen. In het bijzonder werd erop aangedrongen kinderen terstond na hun geboorte in de parochiekerk (ka-

⁶ Harline en Put, *A Bishop's Tale*.

⁷ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 38 e.v.

⁸ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 357-358.

⁹ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 2r-4r; ‘ende in sooverre ijemanden van zijnder religie wille, t’ware van d’een off van d’andere bij ijemanden eenigen overlast hindernisse off beleth gedaen werde, zoo sullen de borgers deser stadt, ende andere ons genaden heeren ondersaten van wat religie deselve oock mogen wesen, malcanderen daertegens alle assistentie behulp ende bijstandicheijt doen, als goede medeborgers ende mede ingesetenen tot conservatie vande gemeijnen peijse, vrede ende eendrachticheijt’ (2r).

¹⁰ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 126 e.v.

¹¹ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 7r-13v; d.d. 31-05-1567. Willem van Oranje volgde hierin de ordonnantie van Filips II d.d. 28-05-1567. De ordonnantie werd te Breda op dinsdag 3 juni ter puijen bekend gemaakt ‘t’volck aldaer bij d’luijden vanden clocxken in grooten getaele vergadert sijnde, present schouteth en alle de schepenen, behalven Jan vanden Berge.’

tholiek) te laten dopen. De vroedvrouwen moesten van kinderen die niet binnen 24 uur werden gedoopt, alsnog aangifte doen bij de pastoor. Deze vrouwen vormden misschien wel de eerste lijn in de verdediging tegen het ongelooft.¹² Ook het onderwijs diende katholiek te blijven. Verder volgden onder andere nog bepalingen tegen openbare uitingen van 'blasphemie ende bespottinge' tegen God en diens kerk of de Spaanse koning, het oprichten van een eigen diaconie en het oponthoud van 'fugitive' en ballingen in de stad.

In het voorjaar van 1568 arriveerden commissarissen van de Raad van Beroerte ter zuivering van het stadsbestuur en andere ongewenste elementen. Van de diverse steden in het hertogdom scoorde Breda relatief hoog voor wat betreft het aantal vervolgd, waarschijnlijk omdat het een Oranjestad was.¹³ Uiteindelijk belandden op 29 mei de goudsmid (en ouderling) Peter van Keulen en zijn dienstmeid Lysbeth de Vriend op de brandstapel voor het kasteel. De repressie dwong het calvinisme weer ondergronds, maar veel meer dan uiterlijk herstel van de katholieke parochie werd vooralsnog niet bereikt. Volgens een getuigenis van pastoor Dhoom was in 1573 inmiddels meer dan de helft van de inwoners op handen van de nieuwe religie, Oranjegezind en voelden die niets voor de Spaanse koning.¹⁴ Een jaar later, terwijl Breda nog altijd in Spaanse handen verkeerde, verklaarde hij dat er van het normale aantal katholieke communicanten van zesduizend dat jaar nog vierduizend waren overgebleven en dat deze achteruitgang zou doorzetten: vervreemding van de heersende kerk was hoe dan ook een feit.¹⁵ Desondanks hadden 350 inwoners van Breda (inclusief Etten) zich in 1570 nog verzoend met de Antwerpse kerkvaders.¹⁶

Met de terugkeer van de prins in 1577 kende Breda, in navolging van Antwerpen, vanaf 14 september 1578 religievrede. Met de grootst mogelijke omzichtigheid werd gewerkt aan toelating van de gereformeerden, zoals de calvinisten nu ook wel meer algemeen werden genoemd. Behalve het stadsbestuur werden de tienmannen, enige oud-schepenen en de aanvoerders van de burgercompagnieën voor overleg erbij gehaald hoe de religievrede te implementeren.¹⁷ Het aantal gereformeerden nam inderdaad toe in de stad en zij kregen op eigen verzoek de Markendaalse kerk toegewezen. Toelating van de lutheranen binnen de stad bleek daarentegen veel gevoeliger te liggen; zij moesten uiteindelijk genoeg nemen met een schuur.¹⁸ De politiek raakte voor het eerst echt verdeeld. Tot dan toe had men zoveel mogelijk de neutraliteit betracht en gold de loyaliteit de stad zelf. Het volgende jaar werd de verdeeldheid nog groter toen de stad moest beslissen aan welke kant ze eigenlijk stond. Pas na vele maanden van besluiteloosheid en consultatie van een groot deel van de stedelijke gemeenschap, was de kogel door de kerk en werd alsnog de Unie van Utrecht ondertekend. De katholieke Bredase afgevaardigde Gerrit van den Broeck onthield zich hier overigens van.¹⁹

De onzekere tijden uitten zich tevens in bijzondere incidenten. In het najaar van 1580 was er sprake van een heus mirakel: twee crucifixen en een *ecce homo* in het beheer van de zwarte zusters waren spontaan gaan bloeden. De zusters probeerden

¹² Vergelijk: Kok, *Dekenaat in de steigers*, 360-367. Zie ook: Kappelhof, 'De medische markt', 180-181.

¹³ Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 299-300.

¹⁴ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school te Breda*, 19.

¹⁵ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 150-151.

¹⁶ Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 341.

¹⁷ SAB, OSA inv.nr. 7: AM 1578-81, f. 69-v.

¹⁸ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 36-38.

¹⁹ *Ibidem*, 40.

hier vervolgens munt uit te slaan door de beelden in de kerk te leggen, de mensen deze te laten kussen en offers te komen brengen. Een dergelijke ‘grootte schandalisatie’ strekte volgens de magistraat slechts ‘tot verminderinge van godts glorie ende heerlijkheit, ende tot verweckinge ende voedinge van het ongelooft.’ De magistraat zou dit mogelijk ‘secreet’ hebben willen houden ter benadeling van de zusters, terwijl iedereen in de stad er inmiddels van wist. Men besloot daarom de beelden op het stadhuis te laten brengen en ‘nader noene’ op een tafel te leggen, zodat eenieder kon zien dat het slechts ‘schelmereye’ was.²⁰ De zusters betaalden de prijs: hoewel iedereen op de kosteres na door de prins gratie werd verleend, werd hun onderkomen aangewezen als pest-of ziekenhuis.²¹

Begin 1581, na de derde omslag van de stad, vond een nieuwe kerkenruil plaats in de stad: de Grote Kerk was voortaan bestemd voor de calvinisten, de Markendaalse Kerk voor de katholieken. De onderlinge ruil geschiedde met veel omzichtigheid opdat niemand aanstoot hoefde te nemen of zich achtergesteld zou voelen: zo kregen beide partijen tweehonderd gulden aan verhuiskosten vergoed. Voor de katholieken was het onderkomen overigens te klein maar de uitruil zou, gelukkig voor hen, nog geen half jaar duren. De furie van Haultepenne, waarbij in 1581 Breda met harde hand in de hertogelijke moederschoot werd teruggebracht, bracht ogenschijnlijk de gewenste ommekeer voor de katholieke gemeenschap nadat zij langzaam in de verdrukking was geraakt. De gewelddadigheid van de verovering had er echter voor gezorgd dat de landsheerlijke autoriteiten de hele bevolking tegen zich in het harnas hadden gejaagd. De vernielingen troffen verhoudingsgewijs de katholieken meer dan de calvinisten en zelfs de geestelijkheid stond niet te popelen; zij waren meer voor de religievrede. Pastoor Gobbings werd, gebonden aan de staart van een paard, door de stad gesleurd! De calvinistische elite werd met behulp van de confiscaties de stad uitgejaagd. In korte tijd brachten na de verovering twee bisschoppen ieder apart een bezoek aan Breda ter nadere inspectie. Hoewel ijverig, brachten zij niet veel voor elkaar.²² Ook zou benoeming van Mathias Hovius (de latere bisschop van Antwerpen) als nieuwe pastoor zijn overwogen, waarmee ook zijn levensverhaal wellicht een andere wending zou hebben genomen.²³ Meer praktisch kwam het wel tot een nieuwe verordening op de viering van de diverse feestdagen in de kerk.²⁴

De verovering van Breda had vooral bredere repercussies voor de katholieken in de regio: de combine katholiek en Spaansgezind en het gevaar dat hiervan uitging werd bewaarheid geacht.²⁵ De periode 1581-1590 liep uit op een interne krachtmeting: vernieuwing van de geloofsbeleving stond hoog op de agenda. Daarom werden te Breda op basis van besluiten van het concilie van Trente diverse veranderingen doorgevoerd, zoals de stichting van een zondagsschool en een nieuwe parochie-indeling. Calvinisten genoten echter een zekere vrijheid. In de loop van 1589 namen de spanningen in de stad toe, mogelijk als gevolg van de Spaanse inname van het naburige Geertruidenberg. In het najaar trokken stedelingen de stad uit om zich in dienst van de vijand te begeven.²⁶ Ook in de stad ging men met elkaar op de vuist en werden tijdens de hoogmis door ‘godloose’ personen op de Grote Markt

²⁰ SAB, OSA inv.nr. 7: AM 1578-81, f. 171-v d.d. 24-09-1580.

²¹ Ibidem, f. 179-v.

²² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 168-170.

²³ *Tax.* 22 (1915) 16. Vergelijk: Harline en Put, *A Bishop's Tale*.

²⁴ *Tax.* 25 (1918) 163-168.

²⁵ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 170-172.

²⁶ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1582-89, f. 289 d.d. 17-10-1589.

woorden gebezigd die niet voor herhaling vatbaar waren.²⁷ Verandering hing letterlijk in de lucht.

De gereformeerde kerk na 1590

Organisatie

Aanvankelijk behoorde de nieuwe kerkelijke gemeente van Breda tot zogeheten Brabantse classis, waar alle calvinistische gemeenten van het hertogdom Brabant deel van uitmaakten.²⁸ De politieke situatie zorgde al vanaf eind jaren zeventig van de zestiende eeuw voor een opdeling waarbij Breda werd gevoegd onder de classis Dordrecht, waar het in organisatorisch opzicht ruim een halve eeuw toe zou blijven behoren. In 1614 werd een eigen classis Breda gevormd, waarvan de eerste classiscale vergadering overigens pas in 1616 zou worden gehouden. Deze afsplitsing was een initiatief van de Bredase predikanten met als oorspronkelijke bedoeling tot een nieuwe Brabantse classis of synode te komen.²⁹ Doordat de classis Tholen Bergen op Zoom niet wilde laten gaan, ging dit plan echter niet door en werd de kerkelijke organisatie gelijk getrokken met het rechtsgebied van de Baronie - een onverwachte en zeer opmerkelijke uitkomst.³⁰ Dordrecht was van begin af aan weliswaar zeer behulpzaam geweest in het ondersteunen van de geloofsbroeders te Breda, maar de scheiding viel om diverse redenen op termijn niet te voorkomen. De Bestandstwisten speelden hierin verder geen speciale rol hoewel te Breda ten tijde van het Bestand de contraremonstranten in de meerderheid waren en in Dordrecht de remonstranten.³¹ Het betrof hier echter een breder proces dan religie alleen. De Oranjes waren collator van al het kerkelijk en geestelijk goed in de Baronie, waardoor hun steun onontbeerlijk was. Volgens een opgave van 1592 voor de 'staet van kerken-dienst' droegen de Oranjes tweederde deel van de jaarlijkse kosten: fl. 1.000.-.³² De calvinisten moesten zich naar diverse kanten plooiën. Vooralsnog diende eerst de eigen organisatie weer te worden opgebouwd; van continuïteit was weinig sprake.³³ Binnen de gemeente lijkt aanvankelijk weinig aan de hand te zijn geweest wellicht mede vanwege het geringe aantal. Slechts af en toe vroeg men de classis om specifieke hulp bij theologische kwesties, met name in huwelijkszaken of echtscheiding.³⁴ Wel had drossaard Bernuy via de kerkenraad eens laten informeren of hij gerechtigd was doordeweeks proclamatie van huwelijken te mogen doen: politiek-bestuurlijke inmenging leek een kwestie van tijd.³⁵ In de eerste tien jaar werd voor het overige slechts advies gevraagd in een tuchtzaak waarbij een vroedvrouw was betrokken, een geval van tovenarij en de toelating van een melaatse tot het avondmaal.³⁶ Tovenarij was een breder maatschappelijk probleem in die jaren. Blijkens

²⁷ Ibidem, f. 289v d.d. 22-10-1589 en f. 292 d.d. 26-10-1589.

²⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 238; Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 339.

²⁹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 238-239.

³⁰ CA, II, inleiding: xv-xxiii. In het navolgende over de totstandkoming van de classis Breda is in hoofdlijn het betoog van de auteur J. Roelevink gevolgd. Voor aanvullende oudere literatuur, zie: Hallema, 'Oranje en de hervormde kerk'; 'Toen het Bestand ten einde liep'; 'Ontbindende factoren'.

³¹ Vergelijk: Tukker, *De classis Dordrecht*, 14-17.

³² SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-5, litt. 7 d.d. 18-03-1592.

³³ Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 240.

³⁴ CA, I, 393; punt 12 d.d. 21-09-1593; 401; punt 12 d.d. 19-04-1593; 409-410; punt 10 d.d. 30-08-1594; 423; punt 11 d.d. 19-04-1595; 450; 477; punt 21 d.d. 11-11-1597. Vergelijk: Pollmann, 'Off the record'.

³⁵ CA, I, 401; punt 12 d.d. 19-04-1594.

³⁶ *ibid.*, I, 450; punt 6 d.d. 29-10-1596; 466; punt 13 d.d. 22-07-1597; 502; punt 7 d.d. 02-11-1598. Voor een vroeg geval van tovenarij in Breda, zie: Caspers, 'De mis van Adrianus en Adriana'.

de jaarrekening van 1590 zaten sinds eind 1589 diverse vrouwen en jonge meisjes hiervoor opgesloten in de gevangentoren, waar zij dagelijks door ene Adriaan Plaat werden bezocht om haar hun grote dwaling voor te houden.³⁷ De onzekerheid der tijden deden de inwoners van Breda wel vaker tot de magie keren als meest extreme uiting van (on)geloof.

De kerkgebouwen werden ondertussen deels voor andere doeleinden gebruikt dan voor openbare diensten. In de Grote Kerk werd een deel van het garnizoen ondergebracht dat daarbij de nodige schade aan het interieur toebracht. In 1595 werd een uitgebreide serie maatregelen afgekondigd met betrekking tot hun gedragingen, nadat meer in het algemeen was vastgesteld dat zij de kerken vernielden.³⁸ Het ergste moest echter nog komen toen in 1599 de soldaten ter monstering in de kerk waren:

eenighe soldaten door loosheijt oft onder eenen deckmantel dopeninghe vande tooren ende alsoo den toeganck van het welfsel hebben weten te become, ende aldaer vindende verscheijden houten figuren oft beelden voor eenighe jaeren be-waert.³⁹

Nadat zij vervolgens de beelden omver hadden getrokken, werden deze 'thaer goetduncken' in een processie door de stad gedragen. Deze daad werd door de magistraat hoog opgevat 'midts de coniuncture des tijts'. De verhouding tussen katholieken en calvinisten mocht door dergelijke incidenten geenszins op de spits worden gedreven, zoals eerder in 1580 in Bergen op Zoom was gebeurd.⁴⁰ Omtrent bestraffing van de nog niet achterhaalde daders zou eerst de domeinraad worden verwittigd. Pas na dit eerste decennium vol onzekerheden met betrachting van grote omzichtigheid te hebben doorstaan, lijken de autoriteiten over te zijn gegaan tot bredere actie. In oktober 1600 werd in opdracht van de domeinraad besloten het interieur van de Grote Kerk te witten, ten teken van een frisse start.⁴¹ In de nacht van 3 op 4 maart 1590 maar ook eerder en later hadden diverse burgers 'vuyte groote kercke cloosteren ende anderen kercken ende cappellen' van de stad verborgen 'verscheijden goeden zoo casuyfelen cappen ende andere ornamenten met oijck kelcken schaleijen koper wercken als anderssins'. Het werd daarom nu hoog tijd deze en andere kerkelijke bezittingen te retourneren.⁴²

Klachten over katholieken blijven opvallend genoeg al die tijd achterwege; slechts in 1593 wordt gemeld dat katholieken van buiten Breda komen om daar zonder proclamatie te trouwen.⁴³ Het opvallendste wat hieruit valt te concluderen is dat de bediening in de stad door religieuzen kennelijk nog immer toereikend was. Voor het overige lijkt er in Breda weinig opmerkelijks te zijn gebeurd in deze fase van wederopbouw waarbij de situatie vooral kritiek bleef voor de calvinisten.⁴⁴ Getalsmatig zijn er geen cijfers voorhanden maar als instelling verkeerde zij in elk geval constant in grote financiële nood, mede door hun kleine aantal en de armlastigheid

³⁷ SAB, OSA inv.nr. 540: stadsrekening 1590, fol. ccix.

³⁸ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 165 d.d. 17-06-1595.

³⁹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. cli d.d. 23-03-1599.

⁴⁰ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 158-164.

⁴¹ SAB, OSA inv.nr. 219: brieven stadsbestuur 1600-6, litts. 27 en 31. Zie ook: Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 358.

⁴² SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 215 d.d. 06-05-1601; '... alle de voorsz. goeden tsij van gout silver vergult cop ende metael tin ofte loit ijserwerck houtwerck casuyfelen cappen houten ende steenen beelden tafereelen boecken ende oijck pampieren nijettegenstaende die eenige vandyen soude aengaen eenige gilden ofte ambachten'.

⁴³ CA., I, 378: punt 10 d.d. 27-04-1593.

⁴⁴ Hallema, 'Tien jaren'.

van de burgers. Zo maakte de kerkenraad in 1593 bezwaar tegen de classicale contributie, waarop werd teruggeschreven of men geen hulp van de kerkmeesters van de prins kon krijgen.⁴⁵ De kerk had er kennelijk zo weinig middelen dat zelfs deze contributie van acht gulden problematisch lag. Enige jaren later werd haar daarom de achterstand kwijtgescholden en nam de classis er genoegen mee dat de kerkenraad voortaan slechts hun best zou doen in het betalen ervan.⁴⁶ Omgekeerd stelde de Bredase afvaardiging in de classis zich niet al te actief op. Op het verzoek van Breda slechts tweemaal per jaar in de classis te hoeven verschijnen vanwege de grote kosten en moeite van de reis, werd geantwoord dat altijd ten minste één predikant (al dan niet vergezeld van een ouderling) aanwezig moest zijn.⁴⁷ De Bredase predikanten bleven echter opvallen door hun absentie.⁴⁸ Zelf weet men dit aan de 'perycelen' die men onderweg van de vijand kon verwachten. De classis accepteerde dit reële gevaar als excuus, zolang Breda zich maar aan de financiële verplichtingen van de vergaderingen hield en notificatie van zijn afwezigheid gaf.⁴⁹

Visitatie (1606)

Het tweede decennium tot aan het Bestand laat geen wezenlijk ander beeld zien dan het eerste. In kerkrechtelijke zaken bleef Breda aan de brave kant: in 1604 en 1610 betrof het wederom een huwelijkszaak en een vrouw die zich onttrok aan de sacramenten.⁵⁰ Ondertussen was er wel een intern conflict gerezen tussen de schoolmeesters en predikant Boxhorn.⁵¹ De Bredase afwezigheid in de classis bleef nog altijd een frequent aanschrijfpunt.⁵² De classis Dordrecht besloot daarop medio 1605 bij gebrek aan inzicht tot een visitatie.⁵³ Door de frequente absentie achtte men zich niet goed op de hoogte van de stand van zaken op kerkelijk gebied in Breda; de kerkenraad reageerde hierop door opnieuw uit de classis weg te blijven.⁵⁴ De visitatiecommissie arriveerde desondanks eind april 1606 en haar rapport - hoewel geen directe veroordeling van de plaatselijke situatie - laat duidelijk zien dat er organisatorisch het nodige schortte in Breda.⁵⁵ Gelukkig is het rapport bewaard gebleven voor een beeldvorming over de religieuze bediening in de stad. Volgens het rapport werd de kerkdienst doordeweeks twee maal gehouden op dinsdagavond en donderdagochtend en drie keer op zondag. De dienst op dinsdagavond schoot er echter nogal eens bij in, wat geweten werd aan ziekte van de predikanten. De visitatoren maanden de dienst niet over te slaan om geen onvrede onder de aanwezigen te laten ontstaan en dopelingen mis te lopen. De catechismus werd zondag in de middag geleerd en de kinderen werden dan door een schoolmeester overhoord; voortaan zouden de kinderen tevens de vragen moeten oplezen. Er waren tevens klachten over het orgelspel van de organist gedurende de dienst. Klachten over te profane muziek bij openbare orgelbespelingen zouden in de zeventiende

⁴⁵ CA, I, 374: punt 14 d.d. 05-01-1593.

⁴⁶ *ibid.*, I, 423: punt 12 d.d. 19-04-1595.

⁴⁷ *ibid.*, I, 392: punt 10 d.d. 21-09-1593.

⁴⁸ *ibid.*, I, 466: punt 13 d.d. 22-07-1597.

⁴⁹ *ibid.*, I, 524: punt 16 d.d. 17-08-1599.

⁵⁰ *ibid.*, II, 146: punt 5,6,7 d.d. 07/08-09-1604; 417: punt 23 d.d. 17/18-08-1610.

⁵¹ *ibid.*, II, 185: punt 10 d.d. 02/03-08-1605; 192: punt 41 d.d. 24-08-1605. Zie tevens verderop in dit hoofdstuk.

⁵² *ibid.*, II, 15: punt 1 d.d. 16/17-08-1601; 135: punt 1 d.d. 29/30-06-1604.

⁵³ *ibid.*, II, 186: punt 13; 1605.

⁵⁴ *ibid.*, II, 198: punt 24 d.d. 19-10-1605; 199: punt 1 d.d. 01-11-1605; 212: punt 5 d.d. 18/19-04-1606.

⁵⁵ NA, Classis Dordrecht, ingekomen stukken inv.nr. 33; dossier 20: 'Visitatie der kercke tot Breda Anno 1606 Mense Aprili'.

eeuw overigens blijven terugkeren. Op verzoek van de gouverneur werd in december 1640 toegestaan de kerk in de avonduren open te stellen en de organist te laten spelen; predikant Losecatius stelde in 1653 voor paapse muziekwijzjes te laten spelen.⁵⁶ Werden de mensen soms met aantrekkelijke muziek de kerk 'ingelokt', in de hoop dat hun aanwezigheid vanzelf stimulerend zou werken?⁵⁷ Ernstiger waren de onregelmatigheden op het terrein van de doop, de visitatie der lidmaten, de diaconie en in het trouwen.

De doopceremonie werd niet in de kerkenkamer maar in de kerk na de dienst gehouden en in verkorte versie afgedaan 'midts de kranckheyt der kinderkens'; het schortte zowel aan de woorden van het formulier, als het gebed na afloop. Daarnaast hield men geen doopboek bij.⁵⁸ Drossaard Bernuy stelde dan ook reeds in 1602 voor het (niet-)gebruikte doopvont te verkopen.⁵⁹ Toezicht op nieuwe lidmaten ontbrak grotendeels; daarnaast werden zij thuis niet bezocht 'midts het spotten der papisten' en werden zij slechts op 'een rolle' bijgeschreven en niet in een boek. Over de gedragingen van de lidmaten was er overigens vooral lof: zij vertoonden geen bijzondere hardnekkigheid, noch tekenen van ketterij - een bevestiging van het eerdere beeld.⁶⁰ De diaconie, hoewel in principe alleen voor de eigen armen van de gemeente bestemd, gaf wekelijks tevens ongeveer een pond groots aan andere armen. Omgekeerd was het zicht op de katholieke armengoederen duister: 'Eenen grooten papist [Goris Buysen] heeft alle den ontfanck van de h[eilige]. g[eest]. goederen, die in 9 jaeren geen rekeninge gedaen heeft'. Verder kreeg men van de stad qua financiële ondersteuning slechts de collecteopbrengst. Omdat er nog geen weeshuis in de stad was, werden van de arme middelen tevens wezen onderhouden 'die daarmede in papiste plaetsen bestaat ende inde papisterije opgevoedet werden'. De katholieke identiteit van de stad liet zich niet onbetaamd; kennelijk waren er niet genoeg andere pleeggezinnen. Ook dit probleem zou in de zeventiende eeuw blijven terugkeren. De oprichting van een weeshuis nog dat jaar was dan ook het meest directe gevolg van een aanbeveling hiertoe door de visitatiecommissie.⁶¹ Het trouwen gebeurde op maar liefst drie verschillende lokaties: voor de kerkenraad, in de huizen van de predikanten of bij de mensen thuis. Hier werd wel een administratie in boekvorm van bijgehouden maar de trouwdatum ontbrak. Opvallend genoeg wordt het trouwen voor de magistraat niet genoemd, terwijl dit al in 1592 als mogelijkheid was ingevoerd. Over de trouwperikelen in deze jaren komt uit onverwachte hoek nog aanvullende informatie. Maurits had in 1597 een politieke ordonnantie uitgevaardigd, waarin deze belangrijke geloofskwestie in principe voor het eerst civiel-rechtelijk was geregeld. Deze politieke ordonnantie kan op het gebied van huwelijkszaken in wezen worden beschouwd als de voorloper van het

⁵⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 1: notulen 1638-1642, f. 163; ibidem, inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 281. Zie ook: Vos, 'Muziek in gereformeerd 's-Hertogenbosch', 121-122.

⁵⁷ Vergelijk: Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 712.

⁵⁸ Onregelmatigheden in de boekhouding waren geen uitzondering: in Dordrecht duurde het zestig jaar voordat de registratie van dopen een hoge graad van betrouwbaarheid bereikte; zij was in hoge mate afhankelijk van het gedrag van de kerkelijke bedienaren, zie: Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 86-88. Het feit dat geen doopboek werd bijgehouden en de lidmaten slechts op een 'rolle' werden bijgeschreven duidt mogelijk toch op een gebrekkige aanwas en een provisorische administratie.

⁵⁹ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 359.

⁶⁰ In Maastricht betroffen de (weinige) aangebrachte zaken overwegend het overtreden van maatschappelijke gedragsregels, zie: Evers, 'Tucht in Maastricht (1580-1632)'. Vergelijk voor Amsterdam: Roodenburg, *Onder censuur*, speciaal 135-141.

⁶¹ Zie verder: Hallema, 'De wording van het Gereformeerde Burgerweeshuis'.

latere Ehtreglement (1656).⁶² Toepassing van beide was door de mobiliteit van mensen echter moeilijk. Tegen de persoon van Goris Gijsbrechtsz. Stickers, die door de schout was gedagvaard wegens overtreding van het reglement, kwam het daarom tot een soort proefproces. Hij was door pastoor Joost van Helmond in Groot-Zundert getrouwd. Stickers stond zelf op het standpunt dat hij als inwoner van Princenhage niet onder de stedelijke wetten viel. In de bewoordingen daarvan stond duidelijk dat zij slechts betrekking had op huwelijken die voor de magistraat werden voltrokken of anders voor kerkdienaren. De schout (wiens uiteenzetting niet bewaard is gebleven) stond vermoedelijk op het standpunt dat de echtelieden als poorter van de stad wel degelijk onder zijn jurisdictie vielen, anders moet hij bewijzen hebben gehad dat zij ten tijde van het huwelijk op enig moment in de stad hadden verbleven. In zijn verdediging voerde Stickers ook aan: 'ten plattelande wordt nog dagelijks getrouwd als die van ouden tijden int pausdom te geschieden plaghen'.⁶³ Hier lag dus een van de kernproblemen voor de stedelijke autoriteiten van Breda: op het platteland in de Baronie konden tal van religieuze maatregelen voor de stad stelselmatig worden ontdoken.

De algemene bevindingen van de commissie waren, kortom, nogal negatief omtrent de organisatorische kanten van de calvinistische kerk in Breda. Dit was mede een gevolg van de geringe capaciteiten en de beperkte omvang van de gemeente. Tevens was er nog een aantal particuliere kwesties die om aandacht vroegen. De belangrijkste hiervan betrof de houding van de predikanten zelf die wat minder rechtlijnig waren dan gehoopt. Tussen Boxhorn en enige schoolmeesters was al ruzie ontstaan, deels van theologische en deels financieel van aard. In bredere zin was sprake van 'grooten faulte aengaende het houden der scholen van verscheijden soo bagijnen als andere papisten.'⁶⁴ Bovendien bleken sommige van de lidmaten hun dochters liever op de bijsholen van de papisten te plaatsen door een gebrek aan goede eigen scholen. Boxhorn was hoe dan ook een nogal eigenzinnig predikant die in 1602 vanuit Woerden was overgekomen, een stad waar op het terrein van religie sowieso nogal opmerkelijke dingen gebeurden eind zestiende, begin zeventiende eeuw.⁶⁵ Oorspronkelijk was hij priester geweest in de Zuidelijke Nederlanden, maar later ontloopte hij zich in Breda tot de meest geduchte vijand van de katholieke inwoners.⁶⁶ Hij was begonnen met het laten drukken van boekjes, zonder de inhoud ervan te laten toetsen aan synodale bepalingen uit 1595. Tevens werd hij gemaand beter te vasten. Met zijn collega Muysenhol waren ogenschijnlijk minder problemen behalve dat deze, hoewel hij dit zelf ontkende, kamers zou verhuren aan personen die geen lidmaat waren - profijt vóór geloof dus. Voor het overige werd er vanuit de Bredase kerkenraad vooral aanstoot genomen aan het openlijke wandgedrag van de soldaten die zich aan hoererij overgaven, zich in de stad lieten trouwen door katholieken en buiten de stad ter mis gingen.

Er vielen al met al genoeg aanbevelingen te doen en nadere gesprekken te voeren waaronder met de magistraat. Maar daarvan kwam het niet omdat de visitatoren de volgende dag met een militair konvooi veilig konden terugreizen. De predikanten

⁶² Munier, 'De toepassing van het Ehtreglement', 115. De auteur spreekt overigens slechts van 'een' ordonnantie en miskend daarmee het verreichende karakter van de politieke ordonnantie uit 1597 voor Breda. Het is evenzeer bevreemdend dat hij de archieven van de Nassause Domeinraad omtrent dit punt er niet op heeft nagekeken, waar veel over echtverbintenissen te vinden is (zie inv.nr. 7940 en 7982).

⁶³ BHIC, RvB, civiele procesdossiers, inv.nr. 204.

⁶⁴ Dit was reeds in 1604 geconstateerd, zie: Nauwelaerts, *De oude Latijnse school te Breda*, 47.

⁶⁵ Frijhoff, *Embodied belief*, 67-91. Zie verder diens *Evert Willemsz.*, speciaal hoofdstuk 2.

⁶⁶ Meindersma, 'Protestantisme in Westelijk Brabant', 309-310.

werden op de eerste plaats gemaand vaker in de classis te verschijnen; op dit punt bleef men ook hierna echter regelmatig in gebreke.⁶⁷ De bevindingen van de visitatie brachten vanuit Breda verder geen groot protest teweeg, behalve op het terrein van de doop.⁶⁸ Boxhorn wenste de voorstellen van de classis inzake het dopen van kinderen buiten de gewone kerkdiensten niet te accepteren.⁶⁹ Inmiddels was hij er wel toe overgegaan zijn boekje tegen de katholieken (dat in 1610 in Delft was verschenen) alsnog ter inspectie voor te leggen.⁷⁰

In april 1608 vroegen ouderlingen en diakenen om een derde predikant wegens 'het aanwassen van deselve kercken'.⁷¹ Ging het dan toch de goede kant op? De Staten-Generaal vroegen hen vooralsnog geduld te hebben en het laat zich weinig raden waarom. Die van de Waalse kerk kregen overigens tezelfdertijd makkelijker hun zin met een subsidie van tweehonderd gulden.⁷² Pas na ruim een jaar werd de betaling van een derde predikant geregeld.⁷³

Rondom het Bestand

De religieuze tegenstellingen werden pas scherper rondom het Bestand (1609-1621).⁷⁴ Dit komt onder meer naar voren uit een bijzondere brief van drossaard Bernuy uit 1608 in reactie op een eerdere brief van Maurits om de 'ordre' in de religie naarstig te onderhouden. Zo moesten militaire wachten worden opgesteld aan de poorten om de soldaten beter in de gaten te houden die regelmatig de stad in en uitliepen. Zijn brief was vlak voor Pasen geschreven. De drost had een jongen naar Princenhage gestuurd 'inde misse, alsoe sij wel eenen dach tevooren vuytloopen'. Ter plekke werd alleen de pastoor 'op zijnen stoel' aangetroffen, die had gezegd 'hier en is nu geen volck van Breda'. Vervolgens had de gouverneur voorgesteld de mis te gaan verstoren met ruiters en knechten, dit op aandringen van predikant Boxhorn.

Hoewel slechts terloops genoemd, is de brief vooral opmerkelijk vanwege een verwijzing naar een eerdere ontmoeting in de straten van Breda tussen diezelfde predikant en de pastoor. Pratend in een groepje van drie mannen in de Katerstraat, had de predikant pastoor Peter van Dornick sarcastisch aangesproken toen deze langs was komen lopen: 'Salve domine pastoor ghij en coemt mij niet besoecken'. Hierop stond deze stil en bevestigde dit onverbloemd: 'ghij bekijft mij altijd'. Na deze openingssalvo's over en weer vervielen de twee in een openbaar dispuut waarbij scherp met bijbelcitataten ('eenige schriftueren ende schriftelijcke passagien') op elkaar werd afgevuurd. De oplopende ruzie trok de interesse van omstanders, waaronder de drost, die in dezelfde sjieke Bredase straat woonde. Het eind van de woordenstrijd was vooralsnog dat 'de paep inden haege [Princenhage] in volle straeten ons alsaemen voer ketters ghegescolden heeft', waarna de drost hem wijselijk mee naar zijn huis nam. Maar er gebeurde meer: 'ende nu korte de pastoor

⁶⁷ CA, II, 258: punt 3 d.d. 24/26-04-1607; 344: punt 1 d.d. 28/29-04-1609; 363: punt 1 d.d. 11/12-08-1609; 414: punt 4 d.d. 17/18-08-1610; 543: punt 18 d.d. 17/18-06-1614.

⁶⁸ *ibidem*, II, 223-224: punt 18 d.d. 06/07-06-1606; 225: punt 32 d.d. 05-07-1606; 228: punt 12 d.d. 18/19-07-1606; 241: punt 61 d.d. 13-09-1606.

⁶⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 216. Vergelijk: CA, II, 306: punt 14 d.d. 15/17-04-1608.

⁷⁰ CA, II, 317: punt 26 d.d. 18-06-1608. Het betreft hier zijn *Antidotum catholicum: dat is, Alghemeyn teghen-ghift, ter versterckinge van alle Christ-lievende zielen* (Delft 1610).

⁷¹ *Res S-G*, OR deel 14, 596.

⁷² *Idem*, 598.

⁷³ *Idem*, 887-888.

⁷⁴ Dooren, 'Het Protestantisme'.

te heijden [Terheijden] vanweghen den bischop belast heeft den autaeer aldaer veerdich te maecken tegen paeschen om daer misse te doen daer in 33 jaere geene en is gedaen'. Er was, kortom, 'stoffe' genoeg om de katholieken eens flink aan te pakken: 'soe den paep te seer sijn hoorens op steeckt', moest beide pastoors verboden worden mis te houden 'ende in haere sermoenen anders niet en doen als op die vande religie te smaeden, ende de borgeren oproerich te maecken'.⁷⁵

Met ingang van het Bestand in het voorjaar van 1609 werd, evenals op politiek-militair terrein, in essentie een status quo afgekondigd. De geldende religieuze bescherming was vooral het gevolg geweest van diplomatieke druk van Franse zijde. Daarmee wordt bedoeld op de pogingen van hoofdonderhandelaar Pierre Jeannin gedurende de onderhandelingen om godsdienstvrijheid voor katholieken in de dorpen te krijgen. Hoewel dit in zijn algemeenheid op niets uitliep en dus ook niet in de tekst werd opgenomen, werd een uitzondering gemaakt voor de Brabantse dorpen die - ressorterend onder de Baronie of het markizaat - bij het Bestand naar de Staten-Generaal overgingen. In dit gebied kwam het dus tot een officiële tolerantie omdat de keuze van een hardhandige calvinisering geen reële optie was.⁷⁶ Zonder deze belofte aan de aartshertogen zou het Bestand mogelijk niet eens zijn gesloten. Maurits schreef de drost in mei 1609 desalniettemin te waken voor plannen van de bisschop van Antwerpen om zijn jurisdictie over de pastoors en gemeenten te verstevigen: in plaats hiervan moesten de 'goede ingezetenen in sulcke vrijheijt van consentie ende exercitie van religie' worden gehouden als gedurende de oorlog.⁷⁷ Een jaar later was er reeds sprake van dat de bisschop probeerde enige geestelijke jurisdictie in het markizaat te usurperen. De drost van Breda werd alvast gewaarschuwd dat de calvinisten door de papen nergens toe mochten worden gedwongen en hen de toegang te ontzeggen tot plaatsen waar zij niet eerder waren geweest.⁷⁸ De vrijwel gelijktijdige intrede van Filips Willem in de stad in 1609 maakte de religiekwestie er niet eenvoudiger op, blijkens ook de latere problemen met zijn benoeming van drossaard Keeremans en pesterijtjes over betaling van de predikanten. Problemen waren er meer buiten de stad te vinden, speciaal in Terheijden waar, net als elders, geen 'nieuwigheden' mochten worden toegelaten.⁷⁹ Maurits' streven naar een gewestelijke status voor Brabant was ondertussen met de bestending van de strategische situatie op de helling gezet; daarentegen was het handhaven van het calvinisme in Brabant nu voor de Staten-Generaal van groter politiek en strategisch belang geworden. Hoewel er op het punt van religie voor het gebied officieel een status quo was afgesproken, was het toch zaak zoveel mogelijk terreinwinst te boeken. De Bredase belangen raakten zodoende steeds meer verstrengeld in een driehoek met Den Haag.

De Bredase kerkenraad was op zijn beurt eveneens zelfbewuster geworden, vermoedelijk mede vanwege de openlijke favorisering van het katholicisme door de nieuwe heer van Breda, Filips Willem. De diverse partijen - kerkenraad, stedelijke overheid, heerlijk gezag en landsheerlijk gezag - hadden voor het eerst duidelijk positie gekozen, daar waar tot dan toe vooral voorzichtigheid had geregeerd. Met

⁷⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 124r-v: d.d. 09-04-1608; f. 125r-127v: d.d. 24-03-1608 (bijgevoegde attestatie).

⁷⁶ Den Tex, *Johan van Oldenbarneveldt*, III, 11-12; 88.

⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 130r d.d. 30-05-1609. Zie ook: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 274-275.

⁷⁸ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 207v-208 d.d. 26-05-1610. Zie verder ook: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 276.

⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 131r-132r: aanschrijven Staten-Generaal d.d. 22-02-1611, waarin zij verwijzen naar de clause van 9 april 1609 van de Franse ambassadeur Jeannin. Zie op dit punt verder ook hoofdstuk zes.

het betrekken van de stellingen werden conflicten onvermijdelijk. In 1608 werd de rector van de Latijnse school, Abraham de Reck, tijdelijk van het avondmaal uitgesloten. Hij beklagde zich hierover bij de classis, die constateerde dat er vooral sprake was van verbittering tussen hem en voormalig rector (en huidig predikant) Boxhorn.⁸⁰ Een klein jaar later werd er bericht over 'swarichayt' in de Bredase kerk en werd een nieuwe visitatie nodig geacht.⁸¹ De bevindingen van deze visitatie waren niet wezenlijk anders dan die van vier jaar eerder - onregelmatigheden in de doop en het visiteren van de lidmaten - waaruit in elk geval geconcludeerd kan worden dat er sindsdien weinig of geen verbeteringen hadden plaatsgevonden.⁸² Boxhorn vertegenwoordigde een remonstrantse onderstroom, daar waar Breda tot dan toe wordt gekenmerkt als zuiver contraremonstrants: interne conflicten blokkeerden vanaf nu de groei van de gereformeerde kerk in Breda.

Reeds vanaf 1606 was, tengevolge van de visitatie, een verwijdering waarneembaar geworden tussen Breda en de classis Dordrecht. In 1607 begon Breda op eigen houtje met pogingen om de pastoors in de omliggende dorpen te vervangen door predikanten.⁸³ Het naderende Bestand maakte dit initiatief vrij snel onmogelijk. In 1608 werd op de Synode van Zuid-Holland nog een herindeling van classes geoperd. De politieke samenwerking tussen Breda en Bergen op Zoom was tengevolge van Maurits' streven naar gewestelijke status voor het hertogdom Brabant in deze periode vrij hecht. Tevens had Bergen op Zoom zich tot het centrum van de classis Tholen opgewerkt. Met ingang van het Twaalfjarig Bestand werden op Hollands grondgebied in de Langstraat en op Staats-Brabants terrein in de ring Overwater nieuwe kerken gesticht, waarvoor echter een duidelijke bestuurlijke inbedding ontbrak. In principe probeerden de autoriteiten vanuit bestuurlijk oogpunt zoveel mogelijk burgerlijke met kerkelijke overheden te laten overlappen. In 1611 stelde de Bredase predikant Muysenhol voor de nieuwe gebieden, dat wil zeggen de ring Overwater inclusief Breda en de Langstraat, tot een classis 'Hollando-Brabantina' om te vormen.⁸⁴

Het idee van losmaking van Breda van Dordrecht was zodoende geboren. In staatkundig opzicht leek dit vooralsnog niet uitvoerbaar onder een katholieke heer en vanwege de kerkelijke onenigheid in het land, waardoor het houden van synoden (wier toestemming voor oprichting nodig was) in Zuid-Holland niet was toegestaan. Steden en dorpen op Hollands grondgebied toonden zich eveneens niet enthousiast met dit Bredase initiatief en de classis Dordrecht probeerde de boot zoveel mogelijk af te houden. De komst van drossaard Johan van Aerssen bracht de zaak desondanks in een stroomversnelling: vanaf 1614 begon de classis Breda zich actief uit te breiden.⁸⁵ De drost probeerde in wezen de kerkelijke structuur samen te laten vallen met de juridische. Alle dorpen die vielen onder de Hoofdbank (oftewel zijn rechtsgebied) moesten, zonder formele toestemming van de Staten-Generaal, toetreden. Achtereenvolgens werden in Leur (1614), Zundert (1615) en Chaam (1616) zelfstandig predikanten benoemd, een hoogst ongebruikelijke gang van zaken. De definitieve stap richting erkenning van de nieuwe classis door de Generali-

⁸⁰ CA, II, 323-324: punt 7 d.d. 05-08-1608; 327-328: punt 27 d.d. 20-08-1608. Dit staat niet vermeld in Nauwelacerts.

⁸¹ *ibidem*, II, 341-342: punt 21 en 22 d.d. 18-02-1609.

⁸² *ibid.*, II, 416: punt 21 d.d. 17/18-08-1610; 423: punt 16 d.d. 02/03-11-1610; 449: punt 8 d.d. 31/08-01-09-1611; 454: punt 4 d.d. 01/02-11-1611; 462: punt 10 d.d. 01/02-05-1612.

⁸³ *ibid.*, II, xvi.

⁸⁴ *ibid.*, xvii.

⁸⁵ CA., xix.

teit, volgde eind 1615 met een verzoek om financiële steun aan de Raad van State, die dit inwilligde.⁸⁶ Via een achterdeur - de Raad van State had eigenlijk geen zeggenschap op dit terrein - en dankzij een Brabantse connectie (Christiaan Huygens, secretaris van de Raad en voormalig secretaris van Willem van Oranje) werd de oprichting van de classis Breda heel slim tot stand gebracht. Het ontstaan van de classis Breda was zodoende eveneens een politiek project, waarbij de initiatiefnemers tevens hoopten op een grotere Brabantse uitstraling.⁸⁷ De snelle verwerving en bevestiging van deze kerkelijk organisatorische zelfstandigheid werd ongetwijfeld bespoedigd door de positie van Breda als heerlijke stad. En misschien nog wel meer als tegenzet tegen de toenmalige katholieke heer Filips Willem, die men zo de pas probeerde af te snijden.

Al was Breda weliswaar officieel een halve classis aan de overkant van het water geworden, toch was de levensvatbaarheid daarmee nog niet verzekerd. De kring van predikanten was te klein voor onderlinge bijstand aan elkaar, wat op zijn beurt de Reformatie (in de vorm van bediening) niet ten goede kwam. Tevens was de invloed naar buiten erg gering en was het financiële draagvlak te smal: Dordrecht stond in dat opzicht vele malen sterker. De grote afstanden binnen die classis waren echter een van de kleinere, praktische redenen geweest die tot de opsplitsing aanleiding hadden gegeven.⁸⁸ Het Hollands Diep en de Biesbosch vormden een verre van imaginaire barrière in de onderlinge communicatie. Uitbreiding binnen Staats-Brabant bood de voornaamste gelegenheid tot verdere groei, maar erkenning van de huidige situatie was het maximaal haalbare bij de inmiddels weer toegestane synode. Eveneens lijkt de positie van Maurits, die in 1618 met de dood van zijn broer alsnog heer van Breda was geworden, zich nu tegen verdere ontplooiing voor de classis Breda te hebben gekeerd.

De Spaanse verovering van de stad in 1625 leek zelfs helemaal een eind te maken aan een kortstondig initiatief. In 1627 zocht de classis steun bij zijn nieuwe heer, Frederik Hendrik, voor een bredere herindeling met diens bezittingen in Brabant als uitgangspunt.⁸⁹ Deze voelde hier nu echter weinig voor gezien de regionale onzekerheid. Ook predikant Muysenhol zag het in dat opzicht somber in: 'nademael geene apparentie is, dat de stadt Breda so haest weder op dese sijde mochte werden gereduceert'. Wel was in dat jaar sprake van een mogelijke verplaatsing van de zetel van de classis Breda naar Willemstad: deze Oranjestad had bovendien als voordeel dat zij centraal was gelegen, zodat de zeven deelnemers 'sonder veel water te passeren' er konden komen. Een grotere financiële toeschietelijkheid van de prins in verband met het weduwengeld voor predikanten zou dit bespoedigd kunnen hebben: gebrek aan ondersteuning lijkt in elk geval de oorzaak te zijn geweest dat Willemstad, Geertruidenberg en Fijnaart eerder uit de Bredase classis waren gestapt.

Na de herovering van de stad in 1637 veranderde er in organisatorisch opzicht weinig meer. Breda zou onder de synode van Zuid-Holland blijven vallen, ondanks diverse aanzetten tot de vorming van een eigen Brabantse classis. In 1639 werd de Bredase kerkenraad nogmaals over dit politieke project aangeschreven door haar

⁸⁶ *ibid.*, xx.

⁸⁷ Wouters, *De nederduits gereformeerde predikanten*, I, 18.

⁸⁸ *Ibidem*, 17.

⁸⁹ NA, NDR inv.nr. 7988, f.1r-v en f. 4r: twee brieven van A. Muusholius uit Oud-Beijerland aan raad en griffier Van der Does van 27 maart en 9 mei 1627.

broeders in Den Bosch.⁹⁰ Het plan werd doorgestuurd naar de domeinraad, waarna er van deze zijde niets meer van wordt vernomen. Een jaar later legde de Zuidhollandse synode mogelijk de vinger op de zere plek, in een reactie op de pogingen van Den Bosch om ruim tien jaar na de verovering van deze stad als hele of halve classis te mogen toetreden. Eén van de argumenten waarmee dit werd afgewezen was de te verwachten onenigheid tussen Breda en Den Bosch over het bij toerbeurt voorzitten van de synode.⁹¹ Samenwerking tussen de Brabantse Oranjesteden en Den Bosch was nimmer vanzelfsprekend geweest. Het is dan ook interessant om te vernemen dat het initiatief tot een Brabantse synode ditmaal niet vanuit een heerlijke stad in het bezit van de Oranjes kwam, maar van de grootste regionale concurrent.⁹² Dit was gebeurd naar aanleiding van groeiende onenigheid tussen de Boscche magistraat en kerkenraad over de organisatorische inbedding van de gereformeerde kerk. Bekrachtiging van de 'Brabantse saecke' had in deze eindfase van de Tachtigjarige Oorlog echter geen prioriteit meer bij de prins van Oranje. In 1649 werd Breda in organisatorisch opzicht nog wel een hele classis, nadat het hier al enkele jaren om had gevraagd.⁹³

Dit alles laat onverlet dat het kerkelijk leven van de gereformeerden in Breda in feite pas goed op gang kwam na de reductie van 1637. Tot dan gaat de Bredase kerkenraad enerzijds schuil achter grotere regionale belangen en anderzijds problemen binnen de eigen organisatie. Dit blijkt misschien nog wel het meest uit het - pas later - begonnen offensief tegen de 'roomse superstities' en 'paapse stoutigheden', waar tot die tijd nauwelijks over wordt gerept.

Predikanten

De calvinistische zaak stond of viel met de kwaliteit van de aanwezige predikanten, wier belangrijkste taak in het tijdvak 1590-1625 opbouw van de gemeente was. Breda trof het in dat opzicht niet met de eerste paar predikanten. Johannes Blocquius was een kleurrijke figuur met dito levenswandel, maar niet uit het juiste hout gesneden: in 1591 werd hij uit armoede auditeur van de krijgsraad.⁹⁴ Isaac van de Corput, kleinzoon van een Bredase schepen, werd in 1595 weggekaapt door Dordrecht om er conrector van de Latijnse school te worden.⁹⁵ Verder was er de terugkeer van mr. Jan van der Molen 'in sijne vaderlijcke stadt' tot zijn dood in de zomer van 1601. Van der Molen had al vóór 1581 enige jaren de gemeente als predikant gediend. Door de furie van Haultepene was hij al zijn goederen (inclusief boeken) kwijt geraakt; zelf had hij de stad moeten ontvluchten 'bedect in een lijnwaten casack (om sijn lijff te salveren)'.⁹⁶ De tussenliggende jaren had hij overbrugd in Holland als predikant te Delft, maar de Bredase magistraat en gereformeerde gemeente wilde hem in 1590 graag terug. Organisatorische problemen belemmerden verder een constructieve opbouw van de gemeente. Voeg daarbij het gegeven van een overwegend katholieke bevolking, bescherming van de katholieke geestelijkheid door de stedelijke autoriteiten, een multi-confessionele samenstelling van de

⁹⁰ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr.1: notulen 1638-1642, f. 70 d.d. 19-11-1639. In Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, staat op p. 227 abusievelijk vermeld dat dit oorspronkelijk een Bredaas initiatief betrof. Zie ook: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 239.

⁹¹ SA, II, 239-244: art.3; 1640.

⁹² Christ, 'Staats-Brabant bevoogd?', 80-83.

⁹³ NA, NDR inv.nr. 7988, f. 26r-27r: niet gedateerd maar met apostille van 04-06-1645.

⁹⁴ Wouters, *De nederduits gereformeerde predikanten*, 52-53.

⁹⁵ ibidem, 55.

⁹⁶ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 659r-v: niet gedateerd, maar met apostille van 1607.

magistraat en persoonlijke bemoeienissen van de heer van Breda: dat alles maakte de speelruimte voor kerkenraad en predikanten zeer gering.

De twee grootheden van dit tijdvak waren Abraham Gilles Muysenhol (1602-24) en Hendrik Boxhorn (1601-25), met een hoofdrol voor de laatste. Boxhorn was de zoon van een Antwerpse doodgraver die herhaaldelijk aanleiding zou geven tot twist in de Bredase calvinistische kerk. Zo voerde hij een pennestrijd over de leer van de transsubstantiatie met de Leuvense hoogleraar Hendrik van Cuyck. Nadat de jezuïet Johannes de Gouda zich met een pamflet in de strijd had gemengd, daagde Boxhorn Van Cuyck uit voor een dispuut. Diens handschoen werd opgepakt door de pastoor van Princenhage, Peter van Dornick, met wie Boxhorn op 4 januari 1613 het twistgesprek op straat hield (al kenden de twee elkaar in dat opzicht dus al langer).⁹⁷ Op zijn beurt probeerde Muysenhol in 1615 de derde predikant Isaac Diamant (1609-1616) te bewegen de Heidelbergse catechismus te ondertekenen, die dit vervolgens weigerde. Diamant was als predikant niet zuiver genoeg in de leer om zich aan dergelijke dogma's te binden: bovendien werd hij verdacht van arminiaanse gevoelens.⁹⁸ Het conflict binnen de boezem van de Bredase gemeente kwam daardoor in al zijn openheid naar buiten. De dogmatische verschillen werden in de preken naar voren gehaald en er dreigde een scheuring binnen de gemeente. Een dergelijk openlijk uitgevochten conflict 'over enige leerpunten die in Holland gebezigd worden' ging het stadsbestuur duidelijk te ver en prompt volgde op dit punt een verbod.⁹⁹

Inmenging van de stedelijke magistraat lijkt de gemoederen alleen nog maar verder te hebben verhit. In 1616 kwam Breda dichter dan ooit bij de instelling van commissarissen-politiek: een delegatie van drossaard Johan van Aerssen, de schepenen mr. Joachim Gillis en Willem Beens en griffier mr. Gerard Havermans toog naar de eerste classicale vergadering in de stad om de vrede binnen de kerk te bewaren.¹⁰⁰

Ook maakte men zich onderhand zorgen over de trage voortgang van de calvinisering in bredere zin: door de afwezigheid en ziekte van de predikanten werd 'der dienste verhindert, ende d'armen beschadigt'. De predikanten werd het daarom verboden zich voortaan zonder voorkennis buiten Brabant te begeven: hun werk in Breda was nog lang niet gedaan. In najaar 1618 volgde opnieuw een conflict, ditmaal tussen Boxhorn en Cornelis Hanecop (1616-25) die Boxhorn van arminiaanse sympathieën beschuldigde. De haarkloverijen van het Bestand lieten al met al ook Breda niet onberoerd. Hanecop zou later door Vondel onsterfelijk worden gemaakt in zijn 'Rommel-pot Van 't Hane-kot', naar aanleiding van zijn ontslag binnen een jaar na zijn latere beroeping in Amsterdam in 1625.

Op hoeveel steun konden de predikanten eigenlijk zelf rekenen? Hun traktement werd betaald door de heer van Breda uit de opbrengsten van de geestelijke goederen, maar dit ging niet van harte. In 1607 verzochten de twee predikanten Muysenhol en Boxhorn om verhoging van hun traktement met ten minste honderd gulden en deden zij een verzoek 'door toeneme vande gemeeynte, ende ten verscheyde plaketse op eene dach gepredikt wordt' voor een derde predikant.¹⁰¹ In de resolutie die de domeinraad naar aanleiding hiervan uitvaardigde werd de verhoging toegestaan, maar slechts op voorwaarde dat de derde predikant niet door de prins c.q. de rent-

⁹⁷ Wouters, *De nederduits gereformeerde predikanten*, 58.

⁹⁸ Hallema, 'Remonstrantse sympathieën', 47. Zie verder over hem: Wouters, *De nederduits gereformeerde predikanten*, 67-68.

⁹⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 231r-v: resolutie magistraat d.d. 04-12-1615.

¹⁰⁰ Hallema, 'Remonstrantse sympathieën', 51.

¹⁰¹ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 1r zonder datum.

meester van de geestelijke goederen onderhouden hoefde te worden. In de desbetreffende akte vinden we het gevraagde bedrag van honderd gulden bovendien doorgestreept en vervangen door het veel lagere bedrag van veertig gulden; op het laatste moment had de prins kennelijk nog een correctie gelast.¹⁰² De predikanten wisten zich in hun verzoek om een derde predikant gesteund door de magistraat. Maar weldra prefereerde de magistraat een betere beloning voor de twee aangestelde predikanten boven een derde predikant.¹⁰³ Binnen enkele jaren kwam er in 1609 echter alsnog een derde predikant bij, waarschijnlijk met het oog op het Bestand. Het onderhoud van de predikanten verliep juist in die periode moeizaam. Filips Willem had in zijn hoedanigheid als heer van Breda de gelegenheid tot diverse pesteringen. Zo stond hij via zijn rentmeester toe dat de salarissen van de predikanten niet werden betaald uit de kapittelgoederen, terwijl hij tegelijkertijd stappen ondernam om het katholicisme in stad en land te bevorderen. Direct na zijn dood volgde in 1619 het verzoek voor een vierde predikant, ditmaal vanuit de kerkenraad en classis en wederom met ondersteuning van de magistraat. In het verzoek ging men wat uitgebreider in op de huidige bediening door de predikanten. Er vielen in de stad drie kerken te bedienen en er waren nu tevens voorspoedige ontwikkelingen op het platteland, waar recent diverse kerken waren opgericht. Meer nog dan dat liet de huidige bediening door de predikanten te wensen over. Boxhorn was minstens 73 jaar oud en Muysenhol was reeds enige tijd absent wegens zijn werkzaamheden als gedeputeerde voor de synode van Holland. Daarnaast was hij ‘met t’flerecijn (jicht) somwijlen gequelt’, een conditie die hem extra gevoelig maakte voor bepaalde weersomstandigheden. Zo klaagde hij in 1627 dat ‘mijne gesontheit is weder heel verswackt, door dese buijige noortw: winden’.¹⁰⁴ Ook Christoffel Hanecops, die in 1616 Diamant had vervangen, was ‘seer weekelick’.

De bediening van de gemeente moet gebrekkig zijn geweest met zo’n volle ziekenboeg. Dit had belangrijke consequenties. Een extra paar handen kon vooral goed worden gebruikt ‘om de particuliere litmaten te besoecken, vermaenen, ende troosten’.¹⁰⁵ Het verzorgen van een calvinistische kerkdienst alleen was tenslotte niet genoeg om een alternatief te bieden voor de katholieken. Zonder streng toezicht op de gemeentelieden stond men duidelijk niet veel te gewinnen, zeker niet in deze vijandige omgeving. Vier jaar later verzocht Abraham Muysenhol alsnog om ontslag. Hij wees daarbij in de eerste plaats op zijn lange staat van dienst: hij was vijftien jaar lang predikant in de Palts geweest, alvorens twintig jaar in Breda te dienen. In de tweede plaats waren er meer persoonlijke redenen. Inmiddels was hij ‘tot grooten ouderdom’ gekomen maar bovenal werd hij geplaagd door ‘die pijnlijcke sieckte’, waardoor hij vaak thuis het bed moest houden. Daarnaast was zijn vrouw enkele jaren eerder overleden. Muysenhol was getrouwd geweest met een dochter van de zuster van burgemeester Willem de Hertoghe: ook de predikanten ontsnapten al in een vroeg stadium niet aan het mechanisme van patronage, dat via de domeinraad en het hof aanstellingen in Breda zo beheerste. Zijn enige dochter, die getrouwd was met de rentmeester van Beijerland, had er bij haar vader sindsdien op aangedrongen zijn intrek bij haar te nemen, opdat hij goed verzorgd kon worden in

¹⁰² Ibidem, f. 378r d.d. 11-07-1607.

¹⁰³ Ibidem, f. 376r-v d.d. 18-06-1607. De magistraat wees er tevens op dat, behalve de zware lasten, de ministers ‘onderworpen sijn tversoeck van veel vremde passagiers, totten welcken sij hen soo gastweerdich draegen, dat hen des geenen cleijnen loff naergesent en wort’.

¹⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 7988, f. 4r: brief A. Muusholius d.d. 07-05-1627.

¹⁰⁵ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 3r-v: brief van de magistraat d.d. 08-04-1619.

zijn laatste levensjaren.¹⁰⁶ Muysenhol moest desondanks nog herhaaldelijk aandringen op zijn vertrek. Dit kwam voornamelijk omdat hij, hoewel van nature niet de sterkste, de zwaarste last op zijn schouders had: hij verrichte bijna in zijn eentje het werk van drie predikanten.¹⁰⁷ Wegens zijn indispositie werd het ontslag door de prins verleend, met een jaarlijks pensioen van vierhonderd gulden (oftewel de helft van zijn traktement).¹⁰⁸

Achter de schermen lijkt echter nog iets anders te hebben gespeeld. De magistraat had namelijk reeds iemand op het oog als zijn opvolger: Bartholomeus Nicolai, sinds enkele jaren predikant in Terheijden. Rapporten over hem waren bijzonder gunstig. Wellicht was Muysenhol door de burgemeester, tenslotte zijn zwager, aangespoord om ontslag te nemen waarbij de domeinraad hem gunstig gezind zou zijn in zijn pensionering. Maar Nicolai's aanstelling vond om onduidelijke redenen geen doorgang. Korte tijd later kwam men met een andere kandidaat op de prop-pen: de predikant van Oosterhout, Antonius Plancius, zoon van de befaamde theoloog Petrus Plancius uit Amsterdam. Er was nu sprake van dat de magistraat, classis en kerkenraad 'eenstemmichlijk' deze 'seer bequaem, geleert, godsalich, ende vreesdaem persoon' recommandeerden. Lag hierin soms de kern van de afwijzing van Nicolai? Haast was desalniettemin geboden, want men vreesde Plancius anders te verliezen aan Holland waar meer promotie te halen viel. De prins werd erop gewezen ruimhartig te zijn voor wat betreft diens traktement en onderhoud die, meende men, gevoeglijk gevonden konden worden in de overschotten uit de opbrengsten van de geestelijke goederen, die nu jaarlijks naar het bisdom van Antwerpen werden gestuurd.

Hieruit blijkt voor het eerst ook iets van bredere kritiek van calvinistische zijde op de heer van Breda. Die had als collator van de kerkelijke officiën daarentegen een bredere verantwoordelijkheid te dragen, waarbij oude regelingen omtrent de katholieke geestelijkheid werden gerespecteerd. Toch is van daadwerkelijke financiële ondersteuning door prins en domeinraad van de gereformeerde kerk zelden sprake. De kerkenraad wendde zich bij gelegenheid tot de secretaris van de prins, Constantijn Huygens, om iets gedaan te krijgen. Soms had men daarbij succes maar over het algemeen is er sprake van vruchteloze verzoeken.¹⁰⁹ De persoonlijke interesse van Maurits bleek nog wel uit de decoratie van de kerk te Markendaal, waar voor honderd gulden een venster versierd met zijn wapen werd geïnstalleerd. Dit was gezien zijn positie niet anders dan gebruikelijk en meer passend in een algemener patronage.¹¹⁰

De toename van het aantal predikanten na 1590 moet niet noodzakelijkerwijs worden verward met een evenredige groei van het aantal lidmaten. Het aantal predikanten was weliswaar gericht op de bediening van een groeiende gemeente, maar die valt voor Breda bij gebrek aan gegevens niet aan te geven. Onder gunstiger omstandigheden, zoals in Haarlem, bedroeg het aandeel calvinisten op de stedelijke bevolking rond 1620 twintig procent.¹¹¹ In Breda zal dit beslist lager hebben gele-

¹⁰⁶ Ibidem, f. 8r-v zonder datum maar van 1624, zie: f. 9.

¹⁰⁷ Ibidem, f. 5r: brief van de kerkenraad en classis, zonder datum. De stad Gouda bijvoorbeeld verzocht de prins in 1620 om Cornelis Hanecops in haar gemeente te mogen beroepen, zie: ibidem, f. 7r d.d. 15-06-1620.

¹⁰⁸ ibidem, f. 9r: d.d. 24-06-1624. Zijn dochter was getrouwd met Gilles Pandelaert.

¹⁰⁹ CA, II, 799; 832; 835.

¹¹⁰ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 230r d.d. 21-04-1607. Zie verder; idem, f. 229r: missive van drossaard Bernuy, zonder datum: 'om order te hebben van het gelas inde kercke van Markendael gelijk hij drossart aende Rade heeft gerelateert ende te weeten oft men de wapenen mette helmen sal stellen laten off allenelick in een schielt mette princeroon boven ende ter zijde eene legghen ruijte voorde alliantie die geschieden mochte'.

¹¹¹ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 104.

gen mede ook gelet op de katholieke uitwisseling met het platteland, al zal er tenminste sprake zijn geweest van enige groei.¹¹² In Bergen op Zoom werden in de periode 1603-1618 ruim duizend nieuwe lidmaten ingeschreven, waarvan bijna de helft militairen waren.¹¹³ Vooral het garnizoen bekende dus kleur; vooraanstaande burgers voorlopig veel minder. Van de 172 gesloten (protestantse) huwelijken tussen 1613-1648 in Roosendaal (dat tot de baronie van Breda behoorde) kwamen slechts in 21 gevallen beide partners uit Roosendaal.¹¹⁴ De calvinistische gemeente in de Brabantse regionen was duidelijk een migrantenkerk en in Breda zal dat niet veel anders zijn geweest.

Met de afloop van het Bestand ontstonden nieuwe problemen in de kerkelijke bediening aangezien de predikanten zich voortaan veel minder vrij konden bewegen in de Baronie. Hoewel zowel zij als de pastoren onder wederzijdse sauvegarden waren geplaatst, voelden ze zich niet langer op hun gemak. Het wederzijdse vertrouwen daalde na 1621 snel.¹¹⁵ Op aanschrijven van de prins moest de drost bij de tegenpartij extra garanties zien los te krijgen opdat de predikanten ongehinderd bleven in de bediening van hun ambten.¹¹⁶ Er werd anders bedreigd met het verwijderen van de pastoren en de geestelijkheid. De pastoor van Oosterhout reisde vervolgens naar Antwerpen maar kon, ondanks enige dagen wachten, noch van de bisschop noch van kanselier Peckius de gevraagde garanties loskrijgen.¹¹⁷ Volgens eigen informatie van de drost viel er zelfs helemaal geen antwoord te verwachten. De predikanten roken nu hun kans aangezien de autoriteit van de prins in zijn 'patrimoniale vrije heerlijkheid' hiermee dreigde te worden aangetast. De katholieken werden in de Baronie 'zonder eenighe hare merite, zoo vele vrijdoms ende voordeels' gegeven; bovendien was het beter geweest 'dat de saecke noijt en ware geroert, dan dat se nu in sulcken terminos is gebracht'. Vanwege de ontstane 'gewisse onsekerheijt' wilden de predikanten niet langer blijven en verzochten zij de prins pastoren en geestelijkheid te laten vertrekken, en niet alleen vanwege de 'gruwelien' die zij 'tot groote oneere Godts in de publicque tempelen' plegen.

Als oock niet, hoe sorgelick het zij voor den staet der landen, dat gesworene vijanden derselver in de frontieren ende als onder de wallen der steden, aen welcker conservatie den landen hooghlick vele is geleghen, getolereert werden.

Zover kwam het gelukkig niet maar in Ginneken leidden de spanningen in 1623 wel tot openlijke confrontaties toen de pastoor daar weigerde nog langer calvinisten te begraven in de kerk of op het kerkhof plus de bel te luiden voor hun overlijden. De drost diende hem te ontbieden, voor te houden voorzichtig te zijn en dit toch toe te laten tegen betaling van de gebruikelijke rechten. 'Het moet gehouden werden, voor faveur, dat men die vande roomsche religie aldaer rustelijck ende paisibelijck lijdet, ende haeren dienst ende devotie laet plegen'.¹¹⁸ De pastoor ter plaatse had er tevens voor gezorgd dat de eigenaar van de schuur, waarin de calvinisten preekten, de huur had opgezegd waardoor zij nu tijdelijk zonder onderkomen zaten!

¹¹² Zie voor Friesland bijvoorbeeld: Bergsma, *Gideonsbende*, 16.

¹¹³ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 259-260. Dit geldt tevens voor Roosendaal, zie ook: Hermans, 'Rosa inter spinas', 51.

¹¹⁴ Hermans, 'Rosa inter spinas', 54.

¹¹⁵ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 285.

¹¹⁶ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 137r-v d.d. 10-04-1621.

¹¹⁷ Ibidem, f. 139r; 140r: zonder datum.

¹¹⁸ Ibidem, f. 142r-v d.d. 11-11-1623.

Ondertussen was het tussen de predikanten in Breda onderling in 1622 tot de meest serieuze leerstellige confrontatie gekomen over de wijze waarop de geboorte van Christus had plaatsgehad.¹¹⁹ Had deze op natuurlijke wijze plaatsgevonden of was dit een mirakel? Opnieuw werden vanaf de Bredase kansel verschillende meningen verkondigd met ditmaal Boxhorn in het beklagdenbankje. De kerkenraad bleek in deze jaren inmiddels niet goed meer te functioneren door het ‘ongestuymich com-portement’ van diens collega Muysenhol. Het geschil moest daarom in het bijzijn van alle ouderlingen en een deputatie van de magistraat door middel van indiening van verweerschriften door de predikanten worden opgelost. Na een behandeling door de classis en een akkoordverklaring kwam het tot een verzoening, maar slechts op uitdrukkelijk verzoek van de drossaard. Tot slot nog een opmerkelijke getuigenis hoe ruim vijftig jaar na de Beeldenstorm de religieuze razernij nog altijd niet was uitgewoed. Het beleg dat de Spanjaarden voor de stad opwierpen in het najaar van 1624, bracht sommige burgers tot grote wanhoop. In de grafsculptuur van Jan IV van Nassau in de Grote Kerk was een beeld van Maria opgenomen, dat door vele goede dames van de stad werd aanbeden. Eén van hen, de vrouw van predikant Boxhorn, had zes maanden voor aanvang van de belegering van een orakel te horen gekregen dat de stad in handen van de vijand zou vallen als het beeld niet zou worden vernield. Dus werd het stukgeslagen.¹²⁰

De katholieke geestelijkheid na 1590

Terwijl de Reformatie het calvinisme in de stad bracht, kwam vanuit de Zuidelijke Nederlanden gelijktijdig de Contrareformatie op gang. Westelijk Brabant was verdeeld in twee dekenaten: Bergen op Zoom (west) en Breda (oost); beide vielen onder het bisdom Antwerpen. Er bleken de nodige misstanden in de diverse bisdommen te heersen die volgens de bepalingen van het Concilie van Trente een grondige aanpak vergden.¹²¹ De belangrijkste kerkelijke bronnen van katholieke zijde, de visitatieverslagen, zijn uitvoerig behandeld in de dissertatie over het kerkelijk-godsdienstig leven in westelijk Noord-Brabant door de historicus Toebak.¹²² Ook na 1648, met de onafhankelijkheid van de Republiek, zou Breda niet onder het missiegebied in de Noordelijke Nederlanden worden geplaatst; desondanks werd het wel vaak in de missierapporten opgenomen. Het dekenaat Breda telde zeventien parochies.¹²³

Door de Opstand raakten de Bredase katholieken deels van hun organisatorische basis weggeslagen. Nadere invulling van het geloof hing echter ook af van de eigen stedelijke identiteit. Daarnaast vonden er binnen het katholicisme tegenstrijdige ontwikkelingen plaats, waardoor we niet kunnen spreken van een eenvormig geloof.¹²⁴ De pastorale zorg en de aandacht vanuit het zuiden was weliswaar permanent, maar ook weer niet bovenmatig. De aandacht ging, zo lijkt het, veeleer uit naar het dekenaat Bergen op Zoom. Hier was vanaf het laatste kwart van de zes-

¹¹⁹ Hallema, ‘Jezus’ menswording’.

¹²⁰ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1086. De bekende historieschrijver spreekt hier zijn grote verontwaardiging over uit en weet niet wie hierin de meeste blaam treft: de magistraat, die het onbestraft laat, of de zinloze daad zelf en daarmee de dader. De bron voor dit verhaal vormt Hermannus Hugo’s *Obsidio Bredana*. Het beeld is later in de negentiende eeuw gereconstrueerd, zie: Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 159. Zie verder: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 173 en Holleman, *Dirk van Assendelft*, 156 e.v.

¹²¹ Zie bijvoorbeeld Harline en Put, *A Bishop’s tale*, over het bisdom Mechelen.

¹²² Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven*.

¹²³ *Ibidem*, 17.

¹²⁴ Frijhoff, *Embodied belief*, 25-28; 30-31.

tiende eeuw een standvastiger begin gemaakt met de calvinisering dat om een snel antwoord vroeg. De Contrareformatie legde bovendien sterk de nadruk op het materiële herstel van de parochies. Het kerkvolk was, kortom, van de basis onthecht. Ondanks toenemende concurrentie bleef in Breda het oude katholieke volksgeloof bij de overgrote meerderheid van de bevolking in zwang.¹²⁵ Een poging tot oprichting van speciale orden als de jezuieten, werd in 1582 door bisschop Strijen niet haalbaar geacht zonder steun van de koning.¹²⁶

De kanunniken

In hoeverre er in 1590 meteen een einde kwam aan de openbare beleving van de katholieke mis in de stad, is onduidelijk: op het begijnhof kon bijvoorbeeld nog tot 1593 de mis worden gelezen.¹²⁷ Kort na de verovering stond de 'exircitie vande catholijcke religie' hoog op de bestuurlijke agenda. Enkele raadsheren van Maria van Nassau vroegen de magistraat vooralsnog 'patience' te hebben op dit punt.¹²⁸ Het katholieke bevolkingsdeel raakte desondanks al gauw in de verdrukking.¹²⁹ Volgens de Politieke Ordonnantie van 1597 mocht er geen heimelijke bijeenkomsten meer worden gehouden 'in eenige kercken ofte particuliere huijsen, plaetsen opten velde, schepen, ofte schuijten.'¹³⁰ De organisator kon worden beboet met tweehonderd gulden en iedere aanwezige met vijftwintig gulden.

Aan blijvende zielzorg ontbrak het nochtans niet, want de kerkelijke autoriteiten in het Zuiden waren zich er terdege van bewust dat onverschilligheid van eigen kant tot afvalligheid aan de overkant zou leiden. Desalniettemin nam de bediening vanuit het bisdom Antwerpen langzaam af: in 1607 waren er van de tweehonderd plaatsen voor dienstdoende geestelijken in de Baronie slechts veertig bezet.¹³¹ Met name in de steden kregen de katholieken het zwaar te verduren: rond 1605 stelde de landdeken van Bergen op Zoom zelfs dat men Breda als verloren kon beschouwen.¹³² Dit was evenwel een erg pessimistische zienswijze van deze kerkvorst: juist één jaar eerder was men er van stadswege voor het eerst toe overgegaan de vele inwoners die naar Princenhage, Ginneken en andere dorpen ter kerke gingen hetzij voor preken, missen of om hun kinderen te laten dopen, met vijftig gulden per persoon te beboeten.¹³³ Dit bevestigt alleen maar het gegeven dat het katholiek dopen in Breda in rap tempo afnam sinds 1603.¹³⁴ De situatie leek zelfs snel te escaleren. In 1606 kwam het de Staten-Generaal ter ore dat enige ongeruste geesten binnen en buiten de stad probeerden bijeenkomsten te organiseren. Daartegen diende de magistraat terstond op te treden in samenspraak met de gouverneur. Zoals we eerder zagen kwam het in de loop van 1608 inderdaad tot aanvaringen, tot in de Bredase straten aan toe.

¹²⁵ Toebak, 'De 'religieuze' tegenstelling', 82.

¹²⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 1428/1, litt. 8.

¹²⁷ *Tax*. 22 (1915) 18.

¹²⁸ SAB, OSA inv.nr. 220: brieven stadsbestuur 1607-13, litt. 236 d.d. 26-03-1590. Zie ook: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 170-171.

¹²⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 171. Vergelijk: Toebak, *Kerkelijk-godsdiensig leven*, 50 speciaal n.121.

¹³⁰ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 9r d.d. 30-06-1597.

¹³¹ Placidus, 'Jacobus Vranx', 33.

¹³² Toebak, 'De 'religieuze' tegenstelling', 83 speciaal n.37.

¹³³ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-1611, f. 26v: 2 maart 1604; NA, NDR inv.nr. 8006, f. 238r-240r: resolutie Staten-Generaal d.d. 02-09-1606.

¹³⁴ *Tax*. 22 (1915) 19.

De regelingen van het Bestand zorgden vervolgens voor een status quo. Desondanks werden onder de nieuwe heer van Breda af en toe toch openbare diensten in de stad gehouden, waar twee derde deel van de bevolking nog altijd katholiek zou zijn.¹³⁵ Filips Willem gaf vooral persoonlijk het goede voorbeeld: zo beschikte hij over een hofkapelaan om op het kasteel de diensten te leiden. Tijdens het Bestand bezochten nog zeker 1000 personen de diensten in de dorpen, in het bijzonder te Princenhage.¹³⁶ Met de afloop van het Bestand in 1621 - een generatie na de verovering van 1590 - leek dan ook een zekere onomkeerbaarheid in de situatie te zijn bewerkstelligd: de status quo had vooral gewerkt in het voordeel van de katholieken, die grotendeels met rust waren gelaten in de voorbije jaren. Onderwijl waren de calvinisten in onderlinge onenigheid uiteengevallen.¹³⁷ Kort na afloop van het Bestand vroeg Maurits advies aan de magistraat omtrent herinvoering van de boeteregeling, maar hij stelde daarbij wel een belangrijke voorwaarde:

ende dat sulckx mette meeste discretie dient gedaen, opdat men de borgers niet elders verjage, ende ofte oorsake geve haer woonplaetse ten plattenlanden te vernemen, tot verminderinge vande neeringe aldaer [in Breda].¹³⁸

In wezen gaf hij daarmee zelf het antwoord: nadere bestuurlijke maatregelen tegen de katholieken werd afgeraden, omdat die onherroepelijk zouden leiden tot hun vlucht en bijgevolg een economische neergang van Breda. Het bericht werd bovendien aan zowel de magistraat als de gouverneur verstuurd, eens te meer een bevestiging van diens cruciale rol. Volgens de laatste werd dagelijks op drie of vier plaatsen de mis gelezen met medeweten van de magistraat.¹³⁹ Hijzelf was in het geheel niet gerust op de algehele toestand: de katholieken hadden te grote bewegingsvrijheid en dat was weer een gevaar voor de veiligheid van de hele stad. Met het aflopen van het Bestand hadden de aartshertogen bovendien sauvegarde verleend aan de priesters. Binnen een jaar was het volgens de classis dan ook erger dan ooit:

blijkende bij haer dagelijksche conventiculen, die genoegsaem int openbaer gehouden worden, als oock het stellen van crucifixen, brandende keersen etc. op de lijken met open deuren en vensters.¹⁴⁰

De zielzorg, ook binnen de stad, werd na 1590 vooral afhankelijk van de diensten van de pastoors uit de omliggende dorpen; zij kwamen bijvoorbeeld de sacramenten toedienen bij burgers van de stad - ook al bleken die soms prematuur te zijn.¹⁴¹ De absentie van klachten over paapse stoutigheden in de eerste twee decennia zijn in dat opzicht een dilemma. Of de predikanten hadden hier onvoldoende oog voor wegens de vele eigen problemen (onwaarschijnlijk) òf zij kwamen inderdaad niet of nauwelijks voor (nog onwaarschijnlijker). In Bergen op Zoom komen desondanks vóór 1627 eveneens geen klachten voor, met als suggestie dat de katholieken in de stad van zielzorg ontstoken bleven.¹⁴²

¹³⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 174.

¹³⁶ Ibidem; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 604-605.

¹³⁷ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 599-601.

¹³⁸ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 242r d.d. 20-04-1621.

¹³⁹ Ibidem, f. 246r: brief Justinus van Nassau d.d. 24-04-1621; idem, f. 247r-v: kopie van de sauvegarde d.d. 15-04-1621.

¹⁴⁰ BHIC, Classis Breda, inv.nr. 1: acta 1616-24, f. 61v d.d. 10-03-1622.

¹⁴¹ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 24v-25v d.d. 07-06-1624: bezoek van Jacob Vrancx bij Huybrecht Kegelers.

¹⁴² Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 286; 290.

Als zodanig was de heer van Breda nog wel verplicht de geestelijkheid te onderhouden omdat hij de geestelijke goederen beheerde waar hun toelages mede vandaan kwamen. Ook de pastoors ontvingen nog keurig jaarlijks hun tabbertlaken van de stad. In een artikel over de late Middeleeuwen wordt omtrent de sociale recrutering van kanunniken te Breda slechts geconstateerd dat zij deel uitmaakten van de stedelijke elite.¹⁴³ Dit was ook elders het geval. De geestelijkheid was in de vijftiende en zestiende prominent aanwezig in de stad; deze band werd na het uitbreken van de Opstand snel minder.¹⁴⁴ Zij waaierden noodgedwongen uit over de regio, maar oude kerkelijke rechten bleven geldig. Onder Filips Willem (1609-1618) werden op hun verzoek de prebendarissen weer in het bezit van de kapittelgoederen gesteld: omgekeerd werden toen de betalingen aan de predikanten tijdelijk stopgezet.¹⁴⁵ De nieuwe heer ging zelfs zover te beweren dat de hertogen van Brabant en hun opvolgers nooit enig recht hadden bezeten kerkelijke goederen in de Baronie te confisqueren. Daarmee richtte hij zich vooral tegen de ontvanger van deze goederen, Johan de Bergaigne, maar na overleg werd door de tesorier van Filips Willem toch geld aan hem betaald voor de kerkelijke traktementen.

Hoewel het kapittel op uitsterven was gezet werden financiële klachten van de kanunniken nog uitvoerig behandeld, waarbij de (katholieke) rentmeester van de geestelijke goederen min of meer als hun belangenbehartiger optrad. In 1618 lichtte rentmeester Mattemburch een rekest van de kanunniken voor verhoging van hun 'portie' als volgt toe. Veelvuldig hadden hem klachten bereikt van burgers die moeilijk deden over de betaling van hun cijzen en renten uit de kerkelijke goederen - die hij moest innen - omdat zij er in ruil niet voldoende geestelijke bijstand voor ontvingen.¹⁴⁶ De rentmeester hoopte wellicht door de toelages te verhogen de bereidwilligheid tot betaling onder de (katholieke) burgers te doen toenemen en zo tevens de inkomsten op te schroeven. Een andere reden voor zijn instemming was gelegen in het feit dat het aantal kanunniken in omvang was afgenomen: het huidige aantal was niet meer toereikend om de katholieke burgers dag en nacht bij te staan in haar noden. In hoeverre sommige kanunniken ten tijde van het Bestand ook daadwerkelijk nog in de stad opereerden, is overigens niet duidelijk.

Een mogelijke achterliggende reden voor hun verzoek is inflatie geweest. De vorige rentmeester van de geestelijke goederen, Dionys Piggen, had hun in 1605 en 1606 vijfenzeventig gulden per persoon betaald uit de kapittelgoederen. Dit bedrag was gebaseerd op de opbrengst van de tienden van het kapittel, waarvan een derde voor de residerende kanunniken was bestemd en de rest over de anderen werd verdeeld. Mattemburch stelde een richtbedrag voor van tussen de twee- en driehonderd gulden maar dit vond de prins wat al te gortig. Desondanks werd hun toelage verdubbeld tot honderdvijftig gulden.¹⁴⁷ De hoogte van hun toelage hield dus direct verband met de opbrengst van de tienden. Toch konden zij naar alle waarschijnlijkheid wel jaarlijks op een vast bedrag rekenen met hooguit een periodieke herziening.

De katholieke stedelijke burgerij kwam gaandeweg langzaam in de verdrinking voor wat betreft haar zielzorg, ook al kostte het in bredere zin minder moeite om

¹⁴³ Gooskens, 'De kanunniken', 54.

¹⁴⁴ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, hoofdstuk 3.

¹⁴⁵ *Res. S-G*, NR deel 1, 29 april 1611 (369, speciaal n.1); 14 juli 1611 (423); 1 augustus 1612 (705); 26 september 1612 (739); 9 oktober 1612 (752); 3 november 1612 (774-775).

¹⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 10 d.d. 10-01-1618.

¹⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7975, f. 71r d.d. 19-01-1619.

aan het oude geloof vast te houden. In 1624 presenteerden de kanunniken wederom een rekest voor verhoging van hun toelage. Ditmaal wendden zij voor dat de heer van Breda in het verleden vijfduizend gulden uit de tienden had bestemd voor de wederopbouw van de kerk in Terheijden. De kanunniken was beloofd dat na de afbetalingstermijn van vier jaar, gedurende welke tijd zij ieder jaarlijks slechts honderdvijftig gulden hadden ontvangen, alles bij het oude zou blijven. Hun toelage bleek echter blijvend verminderd en dit was des te bezwaarlijker omdat velen van hen inmiddels ‘gecomen syn tot competenten ouderdom, ende eenige weynige middelen hebben tot haer nootlyk onderhoud in dese costelyke diere tijden’. Of hun verzoek om tweehonderdvijftig gulden te mogen krijgen werd ingewilligd, is overigens niet bekend. Het feit dat er nog maar acht kanunniken waren overgebleven, in plaats van twaalf in 1619, kan echter van gunstige invloed zijn geweest op de beslissing.¹⁴⁸ De nieuwgebouwde kerk bleef ondertussen leeg doordat Maurits geen beslissing nam over de gewenste bestemming.¹⁴⁹

De heer van Breda was dus verplicht de aangegane overeenkomsten tussen de katholieke kerk en overheid van voor de Opstand uit te voeren. Jan Cornelissen Molitor, die meer dan vijftig jaar lang kapelaan te Breda was geweest en nu als pastoor van Rijsbergen dienst deed, klaagde er in 1619 over dat de rentmeester van de geestelijke goederen zijn toelage achterhield, een toelage die reeds was vastgesteld sinds 1484.¹⁵⁰ Mattemburch op zijn beurt vond dat hier sprake was van een misverstand. De gelden voor de kapelaans had hij inderdaad uit hoofde van zijn functie als rentmeester van de geestelijke goederen ontvangen, naast bijvoorbeeld de goederen van het kapittel. Hun gemene goederen waren vervolgens door loting onderling verdeeld: de jaarlijkse opbrengsten werden door hem geschat op ongeveer zestig gulden elk (zowel in rogge als geld). De oorlog had er echter voor gezorgd dat de kapelaans maar moeilijk aan hun betalingen konden komen vanwege problemen met de inning, reden waarom zij de inkomsten geheel in handen van de rentmeester hadden gesteld. Deze wachtte nu alleen nog op een ordonnantie van de prins om de betalingen weer te mogen hervatten.¹⁵¹ Hij pleitte daarbij extra voor een eventuele alimentatie voor Molitor wegens diens leeftijd, die volgens eigen zeggen 77 jaar was. Na afloop van het Bestand bepaalde Maurits dat de betalingen aan prebendarissen en kannuniken die zich ophielden in besloten steden van de vijand, moesten worden gestopt uit het oogpunt van confiscatie.¹⁵²

Onderhoud van de katholieke kerk bood de prins van Oranje op bescheiden wijze tevens nog de mogelijkheid tot patronage. Tweemaal verleende de heer na 1590 wegens zijn collatierrecht een ‘canosie’ of prebende na de dood van de houder. In 1590 gaf Maria als interim-vrouwe van Breda er een af op de zoon van mr. Nicolaas Bruyninck, raad van prins Maurits, na het overlijden van Coenrardus Leoninus.¹⁵³ Maurits op zijn beurt gaf er na de dood van Nicolaas van Vorselen een af op Nicolaas van Asbroek, een priester die was aanbevolen door Christoforo Suriano,

¹⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 17 zonder datum, maar van na 1622. De acht kanunniken ‘vande collegiale kercke binnen uwe E:Gen: stadt Breda ... die resideren in Brabant onder het gebied vande coninck van Spaignen’ waren: Paulus Fabri, Jan Cosme Keeremans, Baltasar de Robiano, Henricus Kampen, Daniel le Clercq, N. de Kieldoncq, Jan van Hegelsom en Augustus Cools. Twee van de achternamen (Keeremans en Cools) suggereren verwantschap met leden van de bestuurlijke elite.

¹⁴⁹ Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme*, II, 604.

¹⁵⁰ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 12 zonder datum, maar met apostille van 15 juli 1619.

¹⁵¹ Ibidem, f. 14 d.d. 20-07-1619.

¹⁵² NA, NDR inv.nr. 7972, f. 21r d.d. 09-10-1621.

¹⁵³ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 7 d.d. 26-09-1590. Diens zoon heette Willem.

resident in Den Haag namens de republiek Venetië.¹⁵⁴ De Oranjes maakten duidelijk gebruik van hun collatierecht om, hetzij gunstelingen aan het hof hetzij met het oog op internationale politieke allianties, personen te bevorderen. Bij het vergeven van de prebendes ging het deels ook om status. De voorlopige aanwezigheid van een groep katholieken in de magistraat zorgde tevens bij tijd en wijle voor bescherming van het eigen culturele erfgoed (waaronder gewaden bestemd voor de liturgie zoals koorkappen), dat op het stadhuis in kasten werd bewaard.¹⁵⁵

Het klooster van Sint Catharinadal en het begijnhof

De geestelijke goederen betroffen tevens twee aparte geloofsgemeenschappen: de norbertinessen van het klooster van Sint Catharinadal en de begijnen. Beide stonden onder speciale bescherming van de heer van Breda. Ook hier gold in principe dat de bewoners op uitsterven werden gezet en geen nieuwe opname plaatsvond. Tevens waren er in de zestiende eeuw nog zwarte zusters in de stad gevestigd; over de grauwe zusters, die sinds eind vijftiende eeuw in de stad verbleven, is weinig bekend.¹⁵⁶ In 1584 arriveerden zij vanuit Bergen op Zoom en werden aangenomen als pestmeesters.¹⁵⁷ Omtrent de aanwezigheid van stedelijke kloosters bestonden in het algemeen de nodige reserves, reden waarom ze te Bergen op Zoom na de innamme van de stad in 1577 werden afgebroken en uit het stadsbeeld verdwenen.¹⁵⁸

Het klooster van St. Catharinadal stond in de volksmond (althans sinds de overgang van 1590) beter bekend als het oude nonnenklooster. Het had toebehoord aan de orde van de norbertinessen en was reeds vierhonderd jaar oud. In de zestiende eeuw had het grote bloei gekend, maar de Opstand en de daaropvolgende stedelijke reformatie maakte hier langzaam een einde aan: steeds meer werd het klooster ook getroffen door materiële tegenslag.¹⁵⁹ Het betrof hier zowel de inkomst- als de uitgavenkant. Zoals menig klooster had het eigen bezittingen binnen en buiten de stad tot in Roosendaal aan toe. In 1620 werden de totale inkomsten hieruit geschat op meer dan duizend gulden, plus nog een aantal roggepachten.¹⁶⁰ De inwonsters van het klooster verklaarden echter dat veel bezitters van de cijzen en roggen onvindbaar waren, een probleem waarmee tevens de rentmeesters van de heer van Breda kampten. Panden en schuldenaars waren door het tijdsverloop niet meer te achterhalen; de rogge was voornamelijk in geld uitbetaald maar door de algehele armoede waren velen hierin achterop geraakt. Mede hierom werd rentmeester Mattenburch, wiens speurzijn in het achterhalen van oude cijzen en renten niet aflatend was, door prins Maurits geordonneerd om het klooster verder te assisteren bij het innen.¹⁶¹ De eigen rentmeester Peter Verhoeven werd dus min of meer onder curatele gesteld. Dit leidde op zijn beurt waarschijnlijk tot de aanscherping dat de verpachtingen van de inning voortaan alleen nog in het bijzijn van de rentmeester

¹⁵⁴ *ibidem*, f. 16-v d.d. 05-11-1622. Christofforo Suriano was resident van 1616 tot 1623. Hij had een innige verstandhouding met Maurits, zie: Geyl, *Christofforo Suriano*, 109-110. Deze noemt de vergeving van de prebende overigens niet.

¹⁵⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 172-173. Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 170.

¹⁵⁶ *Tax*. 18 (1911) 16-23.

¹⁵⁷ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1582-89, f. 115 d.d. 16-08-1584.

¹⁵⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 165.

¹⁵⁹ Sponselee-de Meester, 'De strijd om te overleven', 90.

¹⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 80-86: 'staet vanden incomen gehoorende aenden convente van Ste. Catharijndale, dat men noempt het oude clooster tot Breda'; opgesteld in mei van dat jaar.

¹⁶¹ *ibidem*, f. 88-v d.d. 07-12-1620. Zie ook: *ibidem*, f. 80: nota 'dat Mattenburgh opden xxvi. en [26] martij 1622 mij geseght heeft datter meer goederen zijn'.

mochten plaatsvinden.¹⁶² De grootste uitgave die hier tegenover stond was de alimentatie van fl. 72.-. aan de voormalige non Josina du Trieux, die in 1596 was getrouwd met de Waalse dominee Chrestien du Blocq.¹⁶³ Verder werd vijftiengulden aan de stad betaald voor vrijstelling van de stadswacht en werd het klooster voor tien gulden aangeslagen in de honderdste penning.¹⁶⁴

In de loop van 1623 ontstond een veel ernstiger probleem. De stad had een buskruitmaker of 'vuurwerker', Christoffel Wittiger, in dienst genomen. Men was naarstig op zoek naar een goed onderkomen waar deze veilig zijn gang kon gaan; ondertussen had deze zijn ogen laten vallen op het voormalige kloosterterrein. Als woning kon het huis in de boomgaard dienen dat door de hovenier werd gehuurd en als werkplaats de gastenkamer van het klooster, die bewoond werd door een dieenaar van het kruisbooggilde met zijn vrouw en kinderen.¹⁶⁵ De bewoonsters brachten hiertegen in geweer dat de stad in de eerste plaats gebonden was aan de verleende sauvegarde door de heer in 1590: in een speciale akte had deze verklaard dat het klooster en de bewoners geen beletsel mocht worden toegebracht. Verder wezen zij op het gevaar waar het klooster aan zou worden blootgesteld als het buskruit in brand zou raken door een ongeluk, een niet te overziene ramp gelet ook op de nabije aanwezigheid van 'hutten ende cortegarde' van ruiters en soldaten. Die waren vermoedelijk eind zestiende, begin zeventiende eeuw gebouwd.¹⁶⁶ Indirect vreesde men echter heel iets anders: in het klooster was nog immer een bloeiende Franse school gevestigd, 'van ouden tijden seer vermaert zijnde ... wesende het principael onderhoud ende maintainement van t voorsz. clooster'. De school was dus onmisbaar voor de katholieke gemeenschap enerzijds en het aanzien van de stad anderzijds. Indien de vuurwerker zijn zin zou krijgen

tselve sulcken schrick ende beroerte maecken soude, dat de goede lieden, soo binnen dese stadt, als Hollant, Seelant, ende andere quartieren, heure kinderen ... in sulcken perijckel nijet laeten, maer datelijck deselve thuijswaerts sullen trecken.¹⁶⁷

De school zou met de vestiging van een vuurwerkbedrijf op haar terrein letterlijk ten dode zijn opgeschreven.

Ter verdediging van de vuurwerker dient te worden gezegd dat de magistraat zelf op het idee van het klooster als mogelijke behuizing was gekomen. Men kon slechts twee geschikte locaties vinden: het andere was een huis achter de Markendaalse kerk, nabij de haven. De magistraat onderkende dat in beide gevallen normaliter veel volk op de been was.¹⁶⁸ Wellicht dat men dit als een drukmiddel richting Den Haag gebruikte, want men bood tevens nog een ander alternatief aan: een nieuw te bouwen complex buiten de stad te financieren door de Raad van State, waarvoor men reeds geschikt terrein - 'een erve ontrent de riviere' - op het oog had. De gouverneur gooiden nu ook zijn gewicht in de schaal en raadde de prins aan snel een beslissing te nemen, aangezien men een vuurwerker maar al te goed kon

¹⁶² Ibidem, f. 90 d.d. 24-10-1622.

¹⁶³ Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*, 46.

¹⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 86.

¹⁶⁵ Ibidem, f. 91-92 d.d. 22-03-1622. Ondertekend door de 'religieusen' Johanna van der Stegen, Marie Borrekens en Johanna Ottens. De laatste twee waren religieuzen uit Antwerpen en geen lid van de orde. Deze belangrijke episode ontbreekt merkwaardig genoeg in het boek van Sponselee-De Meester *op.cit.*, 50-51 die desondanks wel spreekt van een 'heel kritieke fase' in het bestaan van het klooster.

¹⁶⁶ Alma, *Barakkencomplex Sint-Catharinadal te Breda*, 22.

¹⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 91v.

¹⁶⁸ Ibidem, f. 95-v d.d. 02-05-1623.

gebruiken bij een toekomstig beleg.¹⁶⁹ Hij opteerde voor het klooster omdat de achterzijde ervan aan de stadswallen grensde en men hiertegen een werk- en opslagplaats kon neerzetten; voor de zekerheid stuurde hij alvast een bestek met tekening mee. De rentmeester werd twee weken later inderdaad gelast de gastenkamer provisioneel te ontruimen.¹⁷⁰ Het is echter onduidelijk of Wittiger hier inderdaad zijn intrek heeft genomen; de aanvang van het beleg eind 1624 haalde waarschijnlijk een streep door ieders rekening. Datzelfde jaar werd opdracht gegeven alle erven van het klooster in de stad en in Roosendaal af te graven en te verpachten.¹⁷¹ Het heeft er daarmee alle schijn van dat de nonnen zich in elk geval tijdig uit de voeten hebben gemaakt.

De bereidheid en plicht van de heer van Breda en zijn ondergeschikten zich te ontfemen over de achtergebleven geestelijkheid strekte zich misschien nog wel het meest uit tot de begijnen. In 1531 had hij hun wegens grondruil eeuwige vestiging in de stad toegezegd.¹⁷² De statuten van het begijnhof te Breda waren nog in 1589 door de bisschop van Antwerpen aangevuld.¹⁷³ Als tegenprestatie voor hun aanblijven na de overgang van de stad in 1590, gold wel een soort vereiste van goed bestuur met name omtrent hun goederen. Voor controle hierop werd de rentmeester van de geestelijke goederen van de heer als mede-toezichthouder aangesteld bij het opstellen van de rekeningen voor zowel het klooster van St. Catharinadal als bij de begijnen.¹⁷⁴ De ‘troubelen’ van de oorlog troffen in dit opzicht iedereen. Meesteres Anna van Overacker (gezegd De Bie) richtte in 1617 een verzoek aan Filips Willem om het beneficium van St. Joris in de kerk te Princenhage bevestigd te krijgen, welke inkomsten benodigd waren voor het onderhoud van hun ‘confessor’.¹⁷⁵ Blijkens retroacta was dit hun reeds in 1585 door het kapittel vergund, maar onlangs had de rentmeester hun de ontvangsten daaruit ontzegd. Mattemburg had dit gedaan omdat de rekeningen van de meesteres, die de administratie had overgenomen van rentmeester Marten Adriaenssen, niet in orde waren. Haar laatste rekening had zij ingeleverd in januari 1612 waarbij zij het begijnhof nog ruim zevenhonderd gulden schuldig bleef. Over de jaren 1611-15 was nog helemaal geen rekening opgesteld: het begijnhof verkeerde financieel dus ‘in grooten desordre’.¹⁷⁶ Bovendien bleek volgens oude registers dat de heren van Breda, en niet het kapittel, het collatierecht toekwam over het desbetreffende beneficium. Mattemburgh adviseerde de prins daarom dat de meesteres eerst maar eens deugdelijke verantwoording over de inkomsten van het begijnhof moest afleggen en dat bij wijze van beloning het beneficium dan vergund zou kunnen worden; aldus geschiedde.¹⁷⁷ Op verzoek van het klooster en van het begijnhof werd de rol van de rentmeester van de geestelijke goederen in 1620 verder aangescherpt: hij zou assistentie gaan verlenen bij het innen van renten en cijnsen, met name om onwillige debiteuren ‘te constringeren tot betalinge’.¹⁷⁸ Dit hield waarschijnlijk mede verband met het overlijden van meesteres Anna van Overacker, wier testament (naast een derde persoon) door twee leden van de politieke elite van de stad werd uitgevoerd: Jan Cornelis

¹⁶⁹ *ibidem*, f. 97-v: Justinus van Nassau aan Maurits d.d. 03-05-1623.

¹⁷⁰ *ibidem*, f. 100 d.d. 15-05-1623.

¹⁷¹ *ibidem*, f. 104 d.d. 24-05-1624.

¹⁷² *Ibidem*, f. 177-v d.d. 30-06-1531.

¹⁷³ Juten, *Cartularium*, 221-222 (no. 265).

¹⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 178 d.d. 04-12-1613.

¹⁷⁵ *ibidem*, f. 179-180.

¹⁷⁶ *Ibidem*, f. 183-v : ‘lesten februarij’ 1619.

¹⁷⁷ *Ibidem*, f. 179-v: zonder datum, maar apostille d.d. 27-01-1618.

¹⁷⁸ *Ibidem*, f. 188 d.d. 07-12-1620.

Hulshout en Augustyn Hendrik Wils.¹⁷⁹ De afloop van het Bestand in 1621 en de hervatting van de strijd leidden er bij de toenmalige meesteressen Lucia van Lier en Maeyken Jans toe akte van sauvegarde te vragen bij de domeinraad.¹⁸⁰ Zij waren vooral bezorgd over het voortgaande gebruik van twee huisjes, die verhuurd werden aan ‘eenige weerlijcke weduwen, oft bejaerde stille dochteren’. De prins stelde hen in zoverre gerust dat hij hun het gebruik van deze woningen verzekerde. Het begijnhof telde op dat moment nog ongeveer twaalf bewoonsters.¹⁸¹ Ook van de zijde van de burgerwacht lagen de begijnen nu onder schot. Tot subsidie voor de wacht in hun wijk – als vrouwen hoefden zij zelf niet te waken - hadden zij vroeger zes, later zeven en meer recent acht gulden betaald. Kapitein Johan Verhoeven had hun onlangs een verhoging aangezegd naar maar liefst fl. 22.-. De armlastigheid van het begijnhof kon dit niet dragen, tenzij enige van hun goederen werden verkocht.¹⁸² Evenals bij het nonnenklooster zorgde vooral de oorlog voor een aantasting van hun positie.

De verhouding stedelijke overheid-publieke kerk 1625-1637

Zo hadden de calvinisten beetje bij beetje terrein gewonnen, terwijl de katholieke positie langzaam onder druk was komen te staan. Aan deze situatie kwam abrupt een einde in 1625. Met de Spaanse verovering werd het kerkelijk-godsdienstig leven in de stad van katholieke zijde opnieuw aangemoedigd, met name door de vestiging van diverse congregaties in de stad. Bij een bezoek van bisschop Malderus aan Breda in augustus 1626 werd aan bijna vijftienhonderd personen het vormsel toegediend.¹⁸³ Naast organisatorische maatregelen kwam het bij zijn bezoek vooral tot een reeks disciplinaire ingrepen: de teugels werden weer strakker aangehaald nu de zeggenschap vanuit het bisdom Antwerpen meer was dan alleen een papieren regeling. De gereformeerden op hun beurt trokken naar het platteland of vluchten zelfs helemaal: volgens de bepalingen van de capitulatie mochten zij nog maximaal twee jaar in de stad blijven. Uit deze bepaling blijkt meteen al dat de Spanjaarden beseften voor een dilemma te staan en in die zin een gematigd optreden voorstonden: uiteraard bevordering van de Contrareformatie, maar geen grootscheepse en of onmiddellijke vervolging van de protestanten. In tegenstelling tot het eerdere vijandbeeld en de praktijk van confiscaties en dergelijke hingen de Spanjaarden nu een zelfprojectie van grootmoedigheid aan. Behalve vertolking op het schilderij *Las Lanzas* van Velazquez, kwam dit ook tot uiting in het toneelstuk *El sitio de Breda*. In beide wordt sympathie voor de vijand beleden en is ook zijn geloof niet langer onbespreekbaar.¹⁸⁴

Dit blijkt mede ook uit de houding van het nieuwe gouvernement ten opzichte van predikanten in de Baronie.¹⁸⁵ Deze kwestie werd snel actueel wegens toenemende activiteiten vanuit Oudenbosch door de predikant aldaar. Overwogen werd de predikanten in de Baronie gevangen te nemen, maar dit werd met het oog op de precare positie van de katholieken en eventuele represaillemaatregelen in het kader

¹⁷⁹ Juten, *Cartularium*, 225 (no. 276).

¹⁸⁰ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 190-v: niet gedateerd maar van 1622, zie: ibidem, f. 191 d.d. 24-10-1622.

¹⁸¹ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 606.

¹⁸² NA, NDR inv.nr. 8011, f. 192r-v zonder datum. Zie verder: idem, f.448 d.d. 04-05-1624. Zie ook: Juten, *Cartularium*, 226-227 (no. 278).

¹⁸³ Toebak, ‘Een bisschoppelijke visitatie’, 92.

¹⁸⁴ Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog*, 182-184; Vosters, *Het beleg*, I, 125-130; Thomas, *In de klauwen van de Inquisitie*, 61-62.

¹⁸⁵ Toebak, ‘Een bisschoppelijke visitatie’, 89.

van de retorsiestrijd in eerste instantie afgeraden. Wat daarentegen nodig was, was de snelle benoeming van een 'zeleus drossardt' die met zijn officieren alles in het werk moest stellen om terugkeer van predikanten te voorkomen - zoals met succes in 1611 in Heerle in het markiezaat was gebeurd.¹⁸⁶ De predikanten van Oosterhout, Ginneken en Etten werden uiteindelijk wel degelijk gevangen genomen maar opnieuw bereikte de gouverneur het advies voorzichtig te zijn in zijn optreden: zijn adviseurs (inclusief de bisschop van Antwerpen) achtten de tijd niet rijp om omtrent de geloofskwestie met de rebellen te gaan onderhandelen, noch hardhandig hiertegen op te treden.¹⁸⁷

Hoe gevoelig de kwestie desalniettemin lag wordt tevens beschreven in een gedetailleerd en belangrijk rapport over de religieuze ontwikkeling binnen de Baronie vanaf eind zestiende eeuw.¹⁸⁸ Hoewel van de protestanten wordt gezegd dat zij zich sinds die tijd met veel list 'gelijk eenen kancker sochten in te eten', wordt tussen de regels door tolerantie bepleit. 'De bitterste geusen' waren na de val van de stad in 1625 tenslotte onmiddellijk vertrokken en op het platteland gaan wonen, daarmee 'eenighe dorpen namentlijk Oisterhout noch meer infecterende'. De overigen waren na de verstreken termijn van twee jaar alsnog vertrokken met name om vanaf het platteland zonder restricties hun handel te kunnen drijven - dit tot verder nadeel van de stad. Desondanks waren er door intercessie van enige religieuzen ook weer families teruggekeerd, waardoor er rond 1630 nog maar zo'n dertigtal protestantse families in de stad overbleven. Een van de weinige *remigrés* was Hendrik van Loon, van goede katholieke ouders. Met de afloop van het Bestand in 1621 was hij naar Dordrecht getrokken en daar met een katholiek meisje getrouwd. 'Ende dat de voorgenoemde Henrick met sijn hujsvrouw naede reductie deser stadt alhier wederom sijn comen wonen, gelijk sij alhier noch sijn woonende om inde catholicke religie te leven'.¹⁸⁹

Op de vraag 'ofte het geraeden is de geusgesinde noch te toleren inde stadt Breda', antwoordde de correspondent - enigszins halfslachtig - ja. Hij verontschuldigde zich daarbij door er in de eerste plaats op te wijzen zelf niet van die partij te zijn maar wees op de mogelijkheid om zieltjes te winnen, 'waertoe een groot deel hen schijnen te disponeren midtsdien sij lieden tenminsten sermoenen begonnen te hooren'. Vooral hun kinderen moesten door middel van school en catechismus worden overgehaald. Er was echter nog een reden: 'sij lieden door de hant menichte van granen in hujs hebben'. Het behoud van deze betere klasse van kooplieden bood de stad dus een strategisch voordeel. Al in het najaar van 1628 had Isabella geordonneerd te beginnen met voorraadvorming in de stad met het oog op een eventuele belegering.¹⁹⁰ De correspondent beseftte echter dat aan zijn pragmatische houding gevaren kleefden, 'want het periculeuser is te hebben eenen geveijnsden vrint als eenen bekenden vijant'. Als de tolerantie misbruikt zou worden voor eni-

¹⁸⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 2039/1: brief d.d. 22-09-1626. Zie verder: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 278-9; 284.

¹⁸⁷ ibidem: brief d.d. 11-10-1625

¹⁸⁸ ARB, Audiëntie inv.nr. 1428/1: 'Staet des lants van Breda ende eeniger plaetsen daeromtrent, belangende de religie'. Voor wie het rapport is geschreven, is niet duidelijk: uit het opschrift 'voor Andriesen' op de achterkant blijkt in elk geval dat het om een particulier stuk gaat. Als opsteller wordt pastoor Jacobus Vranx beschouwd, zie: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 329 n.79.

¹⁸⁹ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 160 d.d. 18-11-1626. Zijn vader was Jan Aerts van Loon; Hendrik trouwde Aelken Adriaensdr.

¹⁹⁰ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-29, litt. 117 d.d. 20-10-1628. Het ging om raapzaad, waarmee de vijand (d.w.z. de protestanten) zich in het vorige beleg goed had beholpen ter voorziening van boter en licht, zie: ibidem, litt. 124 d.d. 31-10-1628.

gerlei 'quaet' gedrag, dan was het duidelijk over en uit. Dit laatste punt was in alle pogingen van religieuze co-existentie in Europa cruciaal: de tegenpartij diende geen ophef te veroorzaken. Het herbergen van de 'vijand' binnen de muren - de vijfde colonne - was een serieus probleem. Begin 1599 was van buiten de stad een serieuze aanslag op Breda gepleegd met behulp van binnen, althans zo ging het verhaal.¹⁹¹ In Den Bosch hoopte de lokale bevolking na de verovering van 1629 dat de stad binnen termijn van een jaar weer Spaans zou worden, ter ondersteuning waarvan onder de katholieken actief geld werd ingezameld. Omgekeerd werden de namen van degenen die de gereformeerde kerkdiensten bijwoonden opgeschreven en zij werden gewaarschuwd dat de wraak van katholieke kant te zijner tijd zoet zou zijn.

Wat het gouvernement in Brussel na 1625 in wezen met Breda voor ogen stond was eenzelfde regeling als bij het Bestand was aangegaan: 'de akte van de Franse ambassadeurs', oftewel de status quo zoals voorgestaan door Pierre Jeannin. Maar die werd destijds in de praktijk na enige jaren van Staatse kant geschonden door vestiging van predikanten, te beginnen in 1614 in Leur. Deze stap en daaropvolgende lag meer dan tien jaar later nog altijd uiterst gevoelig, blijkens diverse referenties. In de praktijk werden de onderlinge verhoudingen vooral bepaald door de retorsiestrijd, het gegeven dat stad en platteland in dit gebied niet onder dezelfde heerschappij stonden. In de periode dat Breda Spaans bezit was vonden diverse vruchteloze vredesonderhandelingen plaats, waarin de plaats en positie van de stad een belangrijke rol speelde. De afspraken van het Bestand inzake vrijdom van religie vormden daarbij het ijkpunt, hoewel dit door sommige steden in Holland ter discussie werd gesteld: 'uytlaetende de beloften van ende aen de coningen, bij dewelcke de roomse religie werdt toegestaan in de dorpen daer die tevooren was geweest'.¹⁹² Aan dit hoofdpunt van 1609 - 'dattet oude tractaet de anno 1609 toegestaan soude werde, mits vasthoudende 'articule bij den ambassadeurs voor die van haer religie ten plattenlande, sorterende onder de stadt van Breda, bedonghen' - werd desondanks door de meerderheid vastgehouden.¹⁹³ In laatste instantie was men echter bereid dit punt 'tot discretie [aan de] heeren' (de prins van Oranje) over te laten.¹⁹⁴

Alle diplomatieke oplossingen en taalgebruik ten spijt keerde Breda voorlopig weer terug in Habsburgse handen. De toon van het nieuwe bewind werd van hogerhand meteen gezet door persoonlijke schenkingen van duizenden guldens van onder andere de Infanta van Spanje, prinses Isabella Clara Eugenia.¹⁹⁵ De schenking aan de begijnen werd in ontvangst genomen door Anna Mechelman, een dochter van de (oud-)griffier van de stad.¹⁹⁶ Met name de jezuïeten zouden het voortouw nemen.¹⁹⁷ Een van de eerste zaken die Brussel dan ook ging regelen betrof de toelating van de diverse geestelijke orden: 'de patres Societatis Jesu, patres capucini, patres minorite en patres augustiniani' (respectievelijk de jezuïeten, capucijnen, franciscanen en augustijnen). Tot dan toe waren op een enkele kloosterling na geen mannelijke kloosters in Breda gevestigd geweest.¹⁹⁸ Het enthousiasme van de zittende magi-

¹⁹¹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 149; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 49.

¹⁹² PNS, VI, 41; 52 en 224 (verzet van Medemblik); 237 (verzet van Leiden).

¹⁹³ Ibidem, 144; 207; 225; 248.

¹⁹⁴ Ibidem, 254.

¹⁹⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 177.

¹⁹⁶ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 53v-54 d.d. 25-08-1625.

¹⁹⁷ Van Miert, *Verhaal*, 9 e.v.

¹⁹⁸ *Tax*. 32 (1925) 187-209.

straat was echter niet groot, waarbij deze verontschuldigend verwees naar ‘den sobren staet der stadt’.¹⁹⁹ De relatie tussen magistraat en geestelijkheid zou in elk geval in de eerste jaren moeizaam blijven, dit in tegenstelling tot die met de gouverneur.²⁰⁰

Hervestiging van diverse orden maken de stad tot een uitzonderlijk laat geval voor wat betreft de invoering van de Contrareformatie in de Republiek. De minderbroeders of franciscanen werden in eerste instantie geweigerd, om pas onder restrictie in 1631 alsnog te worden toegelaten. Daarbij werd hun aantal op achttien vastgesteld.²⁰¹ De augustijnen werden wel definitief geweerd. De bloei van de orden en het katholicisme werd echter deels teniet gedaan omdat de stad steeds meer verwerd tot een groot militair openluchtkwartier, waar voor duizenden (deels zieke) soldaten moest worden gezorgd. In 1628 werden daarom de zwarte zusters uit Den Bosch in de stad toegelaten die bekend stonden om hun verpleging.²⁰² Voor geestelijken die Breda aandeden was het overigens vanwege de retorsie uitkijken geblijven. In 1628 werd een van hen - ‘eene jesuit’ - uit een konvooi onderweg van Breda naar Lier door soldaten uit Bergen op Zoom aangehouden. Hij was notabene gekleed ‘in soldaetshabijt met een rapier aende zijde’ en had zich verscholen in het koren. Pas na een uitgebreide zoektocht werd hij gevonden verborgen in een greppel ‘als eene haes, ende werden hem ierst kennende aen zijn cruijn’.²⁰³

Het bewind werd tevens muzikaal klank bijgezet. De ‘faulden’ van het orgel in de Grote Kerk werden in 1626 door mr. Maarten Posselius (orgelmaker wonend in Hoogstraten) ‘geremerkeerd’.²⁰⁴ Het orgel was gehavend bij het beleg door de beschietingen en tevens niet meer geschikt voor de nieuwere, katholieke liturgische muziek. Libert Popta bleef overigens aan als stadsorganist maar tevens volgde de benoeming van zangmeester Herman Hollanders om de muziektraditie te herstellen.²⁰⁵ Deze kreeg goed betaald: een jaarlijks traktement van fl. 170.- en telkens vier gulden en vier stuivers voor het apart zingen van missen.²⁰⁶ Hiervoor was ook nog iemand anders in dienst: Lambert Denolette. Het interieur van de kerk werd eveneens opgefrist: zo werd in 1631-2 de sacristie in het kruiskoor van de pastoor geschilderd. Door de kerkmeesters en de pastoor werden verder ‘allen t’houtwerck ende andere fraijcheijt vant heijlich graff vande capelle opt casteel’ gekocht voor twintig gulden.²⁰⁷ Daarmee kregen onderdelen van de oude hofkapel een nieuwe bestemming.

Om het katholicisme te kunnen belijden waren naast geestelijken ook meer praktische zaken benodigd. In een speciale attestatie werden de vissers van Drimmelen bedankt voor het in Breda dagelijks te koop aanbieden van hun waren, zonder welke de vis- en vastendagen niet mogelijk waren.²⁰⁸ Men vreesde wel dat contributie (oorlogsschatting) hieraan een einde zou kunnen maken. Een andere steunpilaar

¹⁹⁹ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 1v d.d. 20-06-1625.

²⁰⁰ Toebak, ‘Een bisschoppelijke visitatie te Breda, augustus 1626’, 82-85.

²⁰¹ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 18. Zie verder: SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, 17-01-1631. Vgl. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, 270 die spreekt van 1632.

²⁰² SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-29, litt. 83; 91a en 95. De orde was oorspronkelijk opgegaan in die van de begijnen, zie: Juten, *Cartularium*, 229-230 (no. 280); 230-231 (no. 282).

²⁰³ NA, ASG, inv.nr. 4952: Lias Loopende, brief d.d. 22 juli 1628.

²⁰⁴ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 158-v d.d. 31-10-1626.

²⁰⁵ Fischer, ‘Herman Hollanders’.

²⁰⁶ SAB, Archief kerkvoogdij, inv.nr. 37: f. 35-36.

²⁰⁷ *Ibidem*, f. 37 v.

²⁰⁸ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 158 d.d. 26-10-1626. De visvangst te Drimmelen was een heikele kwestie gedurende het Spaanse interregnum omdat de bestemming ervan werd beschouwd als aanvoer naar de vijand, zie: *Res. S-G*, digitaal 3 januari 1626; 31 maart 1626; 6 januari 1627 en 11 juni 1629.

was de katholieke boekverkoper Jan Beekmans, die het gedurende de Staatse periode in de stad had uitgehouden zonder 'geusenboecken' te verkopen - ondanks aandrang hiertoe van de zijde van de predikanten.²⁰⁹ Vooral de vestiging van drukker Jacob Seldenslag in 1625 was in dat opzicht belangrijk; van zijn persen kwamen populaire, devote werkjes. Wel ontstonden er problemen omtrent zijn drukmonopolie.²¹⁰ Het volksgeloof uitte zich ondertussen door een hevige Maria-verering.²¹¹ De spirituele behoeften van de bevolking bleken al eerder in 1629 toen de twaalfjarige Maria de Lasco op wonderbaarlijke wijze zou zijn genezen 'van eene lammicheyt die sy hadde in haere beenen' door verering van een Mariabeeld in de Grote Kerk, een gebeurtenis die veel beroering wekte in de stad.²¹²

De diverse orden brachten een ander, aloud probleem naar voren: wie had het eigenlijk voor het zeggen in religieuzen - de Spaanse kroon of de bisschop van Antwerpen (gesteund door de Romeinse curie) - op de voet gevolgd door de onderlinge strijd tussen regulieren en seculieren. Dat er onderling al snel tweedracht heerste, blijkt bijvoorbeeld uit het gevecht om de vergeving van de prebende van de overleden vice-deken Nicolaas Asbroek. Deze werd uiteindelijk vergund aan de pastoor van Princenhage, Jacobus Vrancx, maar niet zonder verzet van deken David van der Mauden. De deken had de prebende voor zichzelf willen hebben om, voorzien van voldoende financiële middelen, zich in de stad te kunnen vestigen. Hij ging daarbij ver in zijn methoden:

De heere deken Mauden en heeft hierinne nijet wel gehandelt als dewelcke tegens wille ende dancke van mijn eerwaarde heere den bisschop van Antwerpen de ijerste brieven van recommandatie heeft achterwaerts gehouden, deselve heeft hemel ende aerde geroert om de voorsz. prebende te obtineren.²¹³

Met name met de positie van het kapittel was het vanaf het begin in 1625 problematisch gesteld. In de eerste plaats kwam dit doordat de leden ervan in de voorgaande periode verspreid waren geraakt, maar bovenal hield het vast aan de strenge bepalingen van het concilie van Trente. Dit bracht het notabene in oppositie tegen de nu volledig katholieke magistraat, met een meer wereldser blik.²¹⁴ De capucijnen op hun beurt ruzieden met de begijnen en tevens was er een geschil met het kapittel omtrent de inkomsten van de laatste.²¹⁵

Het begijnhof stond sinds 1627 onder leiding van Maria Michielssen uit Hoogstraten en telde blijkens een visitatie uit 1631 tien begijnen, waarvan vier uit Breda.²¹⁶ Het isolement van Breda ten opzichte van de Contrareformatie in de Spaanse Nederlanden blijkt tevens uit de afwijkende inrichting van het begijnhof. In uniformiteit met de overige begijnhoven dienden slechts bepaalde stoffen van blauwe kleur te mogen worden gebruikt, maar zij kregen hiervoor dispensatie omdat reeds andere kleuren en stoffen in gebruik waren.²¹⁷ Ook qua kleding was één begijntje een

²⁰⁹ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 255v-256 d.d. 11-05-1629. Beekmans was dus eerder in de stad actief dan 1628, het jaar waarin hij zich op 3 april als poorter inschreef als boekverkoper uit Antwerpen. Vergelijk: Van den Oord, 'De boekdrukkunst', 244; 270 en Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 62 die veronderstelt dat paters het niet konden dulden dat jongens van de Latijnse school inkopen deden bij een niet-katholieke boekhandelaar.

²¹⁰ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-29, litt. 156 brief J. van Putte d.d. 30-04-1629.

²¹¹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 178.

²¹² *Tax*. 35 (1928) 169-179.

²¹³ SAB, OSA inv.nr. 222 litt. 70: brief G. van Ghilse d.d. 30-12-1627.

²¹⁴ Placidus, 'Jacobus Vrancx', 51-55.

²¹⁵ Juten, *Cartularium*, 227-228(no. 279); 244 (no. 284); 230 (no. 281).

²¹⁶ *Ibidem*, 233-234 (no. 283)

²¹⁷ *Ibidem*, 237. Mogelijk hingen er tevens spiegels in Breda.

dissonant met haar ‘capuciengrauwen onderrock’. Ondanks de sterke positie van Vranckx, die geliefd was en in 1630 tot pastoor van Breda werd gewijd, bleef het vooral onderling tobben. Vanaf begin jaren dertig werden de problemen in de parochie groter. Nochtans kwam het katholieke leven tot bloei: in 1635 werd in een periode van twee maanden door de nieuwe bisschop aan meer dan tienduizend personen - jong en oud - het vormsel toegediend. Inmiddels was ook Ginneken tot parochiestatus opgewaardeerd, een dorp dat dan ook bijzonder anti-protestants gezind was.²¹⁸

Ging er van de herovering van Breda en de Contra-reformatie in deze periode nog een grotere regionale invloed c.q. bedreiging uit? Hiervoor is het nuttig om te kijken naar de situatie in Zevenbergen, dat weliswaar op Hollands grondgebied lag maar aan de Brabantse kant van het Hollands Diep. In 1627 vonden hier inderdaad voor het eerst in bijna een halve eeuw weer katholieke missen plaats, uiteraard zeer tegen de zin van de lokale predikant Sophianus. Via de classis Dordrecht bereikte dit nieuws de Staten van Holland, die op hun beurt de Staten-Generaal inlichtten. Deze talmde met een beslissing en vroegen de Raad van State en de prins om advies. De bal werd in eerste instantie min of meer teruggespeeld. Het praktiseren van de katholieke godsdienst mocht echter onder geen beding worden toegelaten. Na nadere berichten werd in tweede instantie tot een verbod besloten, maar niet in zoveel woorden. Wederom diende de situatie tot aan het Bestand hierbij als ijkpunt, ten opzichte waarvan de plaatselijke baljuw geen verandering mocht toelaten of commotie veroorzaken. Hij diende daarom met zachte hand de pastoor te dwingen tot het beëindigen van de openbare missen of anders dit te verhinderen: zo niet, dan zou alsnog van hogerhand militair worden ingegrepen.²¹⁹ We zien wederom dezelfde, ingewikkelde constellatie wanneer het religie betreft vanwege de diverse bestuurlijke schijven. Een verbod was maatschappelijk gezien ongewenst, maar desnoods onvermijdelijk: alles hing echter af van de mee- of tegenwerking van de plaatselijke officier.

De stedelijke reformatie na 1637

Voor de protestanten bood de verovering van de stad in 1637 nieuwe kansen en van bescheidenheid onder de predikanten was dan ook helemaal geen sprake. Hoewel als militaire operatie grondig gepland, bracht de herovering van de stad in 1637 de zielzorg wel in grote problemen: er waren geen predikanten voorhanden. Onmiddellijk na de inname werd daarom de predikanten van Ginneken, Leur, Terheijden, Oosterhout, Prinsenland, Roosendaal en Zundert door de prins gelast zich bij hem in het legerkamp te voegen, om daar provisionele orders te ontvangen en in Breda de kerkdienst te gaan verzorgen tot dat nieuwe predikanten waren aangesteld.²²⁰ Ook de beroeping van drie predikanten - Christianus Losecatius, Ludovicus van Renesse en Johannes Hanckius - gebeurde op hoogst ongebruikelijke wijze: zonder overleg met de classis of synode.²²¹ Hiermee werd tegelijk een precedent geschapen dat de verhouding publieke overheid-kerk in de tweede helft van de zeventiende eeuw zou schaden: de kwestie van beroepingen in Breda.

²¹⁸ *Sinte Geertruydsbronne*, 6 (1929) 101.

²¹⁹ *Res. S-G* digitaal 20 januari 1627; 6 februari; 17 maart; 19 en 29 juni en 10 september 1627. Zie verder: NA, Hof van Holland, inv.nr. 5232.10 en 5232.25.

²²⁰ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 11r d.d. 12-10-1637.

²²¹ Hermans, ‘Rosa inter spinas’, 57.

De heer van Breda had als onderdeel van het patronaatsrecht tevens het benoemingsrecht van predikanten. In de praktijk bleek de beroeping een ingewikkeld samenspel tussen de prins, de magistraat, de kerkenraad en de classis. De bedoeling was dat er uiteindelijk een lijstje van drie predikanten werd opgesteld, uit wie door de heer kon worden gekozen door middel van een akte van despicie. Maar de heer liet soms tevens vantevoren al blijken wie hij op het oog had. De onenigheid begon al direct in 1638 met het beroepen van Lodewijk Gerardus van Renesse en Johannes Hanckius, dat gepaard ging met een dispuut met de Zuidhollandse synode.²²² De problemen die hier ontstonden lagen in de formele sfeer aangezien er nog geen kerkenraad in de stad fungeerde. De benoeming van Renesse zou overigens cruciaal blijken, omdat hij zich ontpopte tot de felste voorstander van de stedelijke reformatie.

De kerk die de autoriteiten in 1637 weer in bezit namen was ondertussen volgeklad met graffiti. De Spaanse soldaten hadden allerlei opschriften aangebracht, die vlak na de verovering persoonlijk door Frederik Hendrik werden bekeken.²²³ Zo viel er boven de zuidpoort onder andere ‘*aMbrosI SpInoLa VIGILantIa breDa eXpUgnata*’ te lezen. De prins bracht bij zijn bezoek in herinnering ‘dat de stad alleen door de hulp van God in zooveel dagen in ’t gezicht van den vijand is ingenomen’. Tevens stond hij erop, als een teken van zijn edelmoedigheid, dat de opschriften niet verwijderd zouden worden – in tegenstelling tot bijvoorbeeld in 1625, toen de vijand het turfschip op de binnenplaats van het kasteel nog uit wraakzucht had verbrand.²²⁴ In plaats hiervan liet hij ‘een groot swart tafreel met een lijst ten deelen vergult ophangen tegen het groot oxaal waarop met goude letteren het jaarschrift van de heer van Zuylichem gesteld werd’.

De stedelijke autoriteiten streefden op hun beurt zoveel mogelijk rust na ter bevordering van de algemene welvaart. Een normalisering van de onderlinge verhoudingen tussen de diverse gezindten was hiervoor uitermate gewenst. De houding van de kerkenraad in deze lijkt daarentegen in eerste instantie bepaald te zijn geweest door de diverse predikanten, en dan vooral de meest radicalen onder hen - de zogenaamde Voetianen. Zij stonden een harde lijn voor waarin slechts verwijdering van katholieken uit alle geledingen van de samenleving goed genoeg was. Zij zagen het als hun taak te fulmineren tegen ‘paepse stouticheden’, ‘afgoderij’ en wat dies meer zij. Voor de kerkenraad werd het al gauw duidelijk dat er naast een externe vijand - in de vorm van de autoriteiten, speciaal de drost - evenzeer een interne tegenstander viel te bespeuren. In de beginjaren betrof het vooral de activiteiten van ‘paep Herman’, oftewel de pastoor van Princenhage Herman Holthuyzen. Diens parochiekerk werd na 1637 het centrum van activiteiten voor de katholieke inwoners van de stad, waarvan er zo’n kleine duizend elke zondag langskwamen. Een dergelijke massale uittocht van bewoners kon uiteraard niet onopgemerkt blijven of ongereguleerd. Oud-schepen mr. Johan van Ceters had in zijn testament daarom reeds geld opzij gelegd voor de aanleg van een verharde klinkerweg van de Haagpoort naar de kerk, iets waar zijn weduwe Elisabeth Rovers verder zorg voor moest dragen.²²⁵ Direct na de reductie had zij reeds aan Constantijn Huygens geschreven omtrent de positie van de geestelijkheid.²²⁶ De kerkenraad probeerde uitvoering

²²² SA, II, 160-61: art.17; 1638.

²²³ *Briefwisseling Huygens*, II, 334-335.

²²⁴ *Ibidem*, II, 1745; 1768: brieven van Johan van Aerssen.

²²⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 182.

²²⁶ *Briefwisseling Huygens*, II, 331-332 (briefnr. 1759) en 375 (briefnummer 1873).

van haar plannen te frustreren door een rechtszaak tegen haar aan te spannen maar tevergeefs.²²⁷

Uitvoering van de door de predikanten voorgestane harde lijn vereiste samenwerking met politie en justitie. De houding van de magistraat in deze en eventuele personele banden tussen kerkenraad en de politieke elite was minder belangrijk dan de houding van drossaard of schout. In de generaliteitslanden liepen telkens de verhoudingen tussen de geestelijke en wereldlijke overheden hierop stuk.²²⁸ Drossaard Van Aerssen werd kort na 1637 enige tijd uitgesloten van het avondmaal; duidelijk geen goed begin.²²⁹ Diverse verzoeningspogingen leverden niets op totdat twee schepenen, Johan van Hertsbeke en Isaac Noirot, tussenbeide kwamen.²³⁰ Een dergelijke publieke ruzie was schadelijk voor de interne verhoudingen en hun bemiddeling was dan ook onontbeerlijk. Onderminning van het wereldlijk gezag door kritiek vanuit de kerk lag gevoelig in de Republiek; tussen niet-optreden en gedogen lag daarentegen een fijne lijn. In tegenstelling tot de kerkenraad, beseften de stedelijke bestuurders beter dat Breda in essentie een katholieke samenleving was. Structureel optreden hiertegen was onmogelijk. Slechts voor de vorm werd daarom af en toe een voorbeeld gesteld; voor het overige werden de katholieken als groep zoveel mogelijk met rust gelaten.

Onthullend in dat opzicht is tevens het rekest van de classis Breda enkele jaren na de reductie. Eerder, in 1643, had men van de domeinraad te horen gekregen 'dat die vande ghereformeerde religie haer sullen wachten en onthouden van eenighe schandael te geven ofte eenighe occasie daertoe te veroorsaecken'. Niet de katholieken maar zij waren de aanstichters! Geen wonder dat deze maatregel, die in hun ogen eerder leidde 'tot stijvinghe, dan tot weeringhe vande paepsche afgoderij', als bijzonder grievend werd ervaren. De gereformeerden klaagden in elk geval het hardst; zij wensten niet 'te doen duijcken onder t'jock van t'pauzdom'. De katholieken dienden met hun processies binnen hun kerken te blijven.²³¹ Maar hoe de verhoudingen lagen, blijkt enige maanden later wanneer de drossaard wordt gelast ervoor te zorgen dat de gereformeerden niet door de katholieken worden gedwongen 'tot eenighe paepsche superstition' en dat deze zich gedeisd dienden te houden. In Breda was het soms net de omgekeerde wereld.

Katholieke geestelijkheid na 1637

De reductie van Breda in 1637 wordt over het algemeen gezien als een complete religieuze victorie. Van heinde en verre stroomden dagjesmensen toe om de verneederende uittocht van de Spanjaarden gade te slaan. Prinses Amalia kwam speciaal met drie koetsen uit Den Haag met haar gevolg om vanaf een duintop onder een opgericht tentafdak toe te kijken.²³² Behalve het vele oorlogstuig trok met name de passerende geestelijkheid de aandacht, waaronder 'sestien capucynen in groote devotie, een dragende een root-kruys met de teecken van de passie daeraen hangende'. Als laatste werd de stoet afgesloten door circa honderdvijftig Spanjaarden en Napolitanen. Volgens een brief van Frederik Hendrik telde het garnizoen dat op

²²⁷ SAB, Archief Kerkenraad inv.nr. 1: notulen 1638-42, f. 113-114.

²²⁸ Kok, *Dekenaat in de steigers*, 367; 372 e.v.

²²⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 183.

²³⁰ SAB, Archief Kerkenraad inv.nr. 1: notulen 1638-42, f. 159 d.d. 01-12-1640.

²³¹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 151r-v: niet gedateerd, maar met een apostille van 24 november 1643.

²³² Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, IV, 578-80.

10 oktober de stad uittrok ‘ontrent 2000 weerbare mannen’, naast nog de gekwetsen, zieken en officieren.²³³

Krachtens de termen van de capitulatie werd de geestelijkheid geacht de stad te verlaten. Zij had nog, samen met de magistraat, onderhandeld over de akkoorden omtrent de overgave van de stad.²³⁴ Reeds op 8 oktober schreef de prins dat de geestelijkheid, die vanuit het platteland de stad was ingevlucht, na de capitulatie vier weken lang haar privé-zaken mocht regelen in de plaatsen waar ze vandaan kwam.²³⁵ Enige maanden later schreef de prins speciaal aan de gouverneur de kanunniken ‘bij oochlujckinge’ toe te staan mits zij zich gedroegen, geen missen hielden en op voorwaarde dat zij zich gereed maakten voor vertrek.²³⁶ Waarschijnlijk vertrokken zij pas begin 1638 toen er tevens diverse aanvragen bij de domeinraad binnen kwamen voor inning van achterstallige bedragen.²³⁷ Het betrof hier renten en pachten over de periode 1625-37, maar tevens nog de tienden van het jaar 1637 zelf. Op de dag van de reductie kregen de kanunniken een aanbod om van hun financiële aanspraken af te zien, in ruil voor een lijfpensioen van vijfhonderd gulden.²³⁸ Drie weken later werd griffier Buysero naar Breda gestuurd om, samen met de rentmeester, van de kanunniken alle relevante documenten in te vorderen plus een lijst samen te stellen van de nog aanwezige kanunniken en hun collaties.²³⁹ Hieruit mogen we concluderen dat de kanunniken op het aanbod zijn ingegaan. De opgestelde inventaris van de reeks papieren - in totaal 65 registers, dozen, manualen etc. - is bewaard gebleven; hieruit blijkt tevens dat er zich nog altijd acht kanunniken in de Baronie bevonden en drie daarbuiten.²⁴⁰

De pachters werden er ondertussen aan herinnerd dat zij hun betalingen voortaan in handen van de rentmeester moesten doen.²⁴¹ In 1643 bepaalde de prins echter dat de kanunniken de pachten en renten over de periode 1625-37 alsnog zelf mochten innen, hoewel zij hiertoe wel ieder apart een verzoek moesten indienen.²⁴² Dit was ongetwijfeld een reactie op de veelvoud van klachten waarmee de kanunniken en hun rentmeester van het interregnum, Christoffel de Bot, de domeinraad bestookten. De memorie van rentmeester Adriaan Verelst hierover is interessant, omdat hij ingaat op enkele verschillende beneficiés en hun geschatte jaarlijkse opbrengsten.²⁴³ Sinds de aanwezigheid van de kanunniken in Breda vanaf 1303 waren er

²³³ NA, ASG inv.nr. 3196: resolutie 13 oktober 1637. De aparte verdragsartikelen (18 punten) met het garnizoen onder leiding van gouverneur Foudrin zijn als eerste bijlage te vinden in Henry Hexham's *Iovmael ofte een ware ende kort verhael*. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 8011, f. 24-25 (gedrukt) d.d. 07-10-1637.

²³⁴ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 22-23v d.d. 07-10-1637: ‘copie-articulen gheproponeert by de geestelijckheyte’ etc. (gedrukt).

²³⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 149r d.d. 08-10-1637.

²³⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 36 d.d. 03-12-1637.

²³⁷ *Ibidem*, f. 40 e.v.

²³⁸ NA, NDR inv.nr. 7975, f. 102r d.d. 07-10-1637.

²³⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 26 d.d. 27-10-1637.

²⁴⁰ *Ibidem*, f. 28-34v d.d. 14-11-1637. Het ging om: vice-deken Jacobus Malderus (collatie overgenomen van Dilemus; Joannes Crasbeeck (ibidem van Fabri); Wouter van Oeckel (ibidem van Van den Berge); Martinus Nouwen (ibidem van Hegelsom); Jacobus Vrancx (ibidem van Van Asbroeck); Franciscus van Eijnhouts (ibidem van Hobweck; daarvoor Le Clercq); Joannes vanden Bosch (ibidem van Kieldoncq); Augustus Cools (ibidem van Wachmans); Henricus Kampen te Leuven, Davidt van Mouwden te Brussel (ibidem van Vorrssel) en Philippus Albertus de Kessel te Rijssel (ibidem van Hechts, daarvoor Keeremans).

²⁴¹ *Ibidem*, f. 37 d.d. 12-01-1638.

²⁴² *Ibidem*, f. 53-v d.d. 01-06-1643; idem, f. 54 d.d. 27-06-1643.

²⁴³ *Ibidem*, f. 47-49: Adriaan Verelst aan Frederik Hendrik d.d. 25-07-1638. De zes kapelaans waren: Johannes vande Perre: St. Joris-altaar in de Grote Kerk en ‘H. Marie et Catherine’ in het begijnhof (fl.59.- plus fl.58.-); Petrus Banaij: St. Jacob in de Grote Kerk en altaar van ‘H. Marie et Gregori’ (fl.50:10 en fl.66.-); Henricus Heijmans: St. Joos-altaar in het Gasthuis en ‘H. Marie et Catharine’ in de Grote Kerk (fl.35.- en fl.50.-); Marsilius de Roij: ‘de cappelrije Theobaldi, Joris Evangelisten et Catharine’ in de Grote Kerk (fl.30.-); Henricus Verhagen: St. Jan Evangeliste-altaar in de Grote Kerk en een kapel te Teteringen (fl.59.- en fl.17:10); Johannes Jacobus van Oudera: ‘Annen et Catharinen’ in de Grote Kerk (fl.37:15).

tientallen, zo niet enige honderden van dergelijke beneficiés gesticht. Een beneficie bestond doorgaans uit tal van renten en pachten, waarvan het beheer en de inning veel tijd kostten. Priester en kapelaan Claes van Nieuwelant beschikte bij zijn dood bijvoorbeeld over twee beneficiés: die van ‘ons lieffvrouwen altaer’ en dat van het ‘Sint Jan Evangelista althaer’. De eerste was verdeeld over tien personen; de tweede over maar liefst eenendertig.²⁴⁴ In 1645 stemde de prins ermee in dat vijf kapelaans en suppoosten levenslang de opbrengsten van het hen toebehorende beneficie mochten blijven behouden, mits de rechten ervan na hun dood vervielen aan de prins.²⁴⁵ De rentmeester had berekend dat hun gezamenlijke aanspraken in totaal fl. 355.- bedroegen.²⁴⁶

Al eerder zijn de werkzaamheden van de rentmeester van de geestelijke goederen in deze ter sprake gekomen.²⁴⁷ De factor tijd zorgde in zijn beheer voor flinke complicaties: wie behoorde wat toe, had waar recht op en was iedereen hiervan nog wel op de hoogte? De geestelijke goederen bleven zodoende een rol spelen, ook in het leven van protestantse regenten. Vader en zoon Van Nieuwenhoven, beiden gepromoveerd medicus (de zoon was schepen van 1658 tot 1660) voerden vele jaren het beheer over diverse beneficiés.²⁴⁸ Daarnaast waren regenten, evenals de andere burgers, huis- en grondbezitters in de stad en als zodanig schatplichtig aan geestelijke goederen. De overgrote meerderheid van dit soort bedragen varieerde van een aantal stuivers tot enkele guldens op jaarbasis. Inning hiervan moet een enorme klus zijn geweest. Onduidelijk is in hoeverre de bereidwilligheid tot betalen mede afhing van de religieuze gezindheid van de betrokkenen of dat niet-betaling eerder geschiedde uit pure onwetendheid. Mr. Arnout van Sonst, die zelf katholiek was en diverse malen tienraad was geweest, had sinds 1591 niets betaald aan geestelijke goederen voor het St. Jan Evangelist-altaar zoals dat op zijn huis werd geheven; de protestant Jan Damen, grondlegger van het Bredase protestantse regentengeslacht Damisse, had zelfs niets meer aan rechten betaald voor zijn woning sinds 1582.²⁴⁹ In 1642 brak er onenigheid uit over het eigendom van het hoogaltaar in de Grote Kerk. In 1637 was men vrijwel direct begonnen de altaren uit de kerk te slopen.²⁵⁰ De kanunniken meenden dat dit altaar ooit in hun opdracht was gemaakt en betaald en als zodanig onder de termen van de capitulatie viel. Dit hield in dat zij er vrijelijk over mochten beschikken. De kerkmeester, Jan d’Assignies, vond echter dat het altaar geschonken was aan de magistraat; bovendien had hij het reeds verkocht aan het kapittel van Hoogstraten.²⁵¹ De kanunniken waren in dat opzicht dus te laat, maar wilden in elk geval nog wel de opbrengsten ervan. Een groter wordend probleem met het vorderen van de tijd betrof het overlijden van de beneficiéhouders der prebenden, die op de diverse altaren waren gevestigd. Het laatste wat in dat opzicht van de kapelaans wordt vernomen, dateert van 1664. Augustus Cools dient dan een rekest in, mede namens anderen, om ‘achterstallen’ uitbetaald te krijgen.²⁵² Hoewel de rentmeester niet ontkende dat er nog enige restanten waren - hoewel

²⁴⁴ Ibidem, f. 62-67v zonder datum; het beheer ervan was in handen van Jan Aertssen van Loon.

²⁴⁵ Ibidem, f. 55 d.d. 04-06-1645. Het betrof: Jan vande Perre, Hendrick Heijmans, Hendrick Verhaegen, Servaes van der Stegen en Jacques vander Oudera. Voor de inhoud van het request, zie: ibidem, f. 56 zonder datum. De ordonnantie werd op 6 november 1653 opnieuw bevestigd, zie: ibidem, f. 71

²⁴⁶ Ibidem, f. 57: Adriaan Verelst aan Buysero d.d. 06-03-1645. Zie verder folio 58-59 ‘aenmerckingen’.

²⁴⁷ Zie hoofdstuk drie.

²⁴⁸ Ibidem, f. 47v.

²⁴⁹ Ibidem, f. 64. Vestbrieven; Jan Damen (Vismarkt): in principe vererfd en cijnzen op de nieuwe eigenaar.

²⁵⁰ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 361.

²⁵¹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 51 zonder datum.

²⁵² Ibidem, f. 73-v zonder datum.

‘seer weijnich van importantie’ - sloeg hij het verzoek toch af. Met name de aanspraken van Cools zelf kon hij maar moeilijk verteren: ‘den suppliant is seer vervallen in schulden, ... alsoo arrest op arrest op sijn pensioen moet verwachten, ende hij seer armelijck met sijn huijsvrouw laetst uijt Den Hage mede gebracht can leven’.²⁵³ Cools had diverse pogingen gedaan de pottenbakkerij in de Baronie te bevorderen, maar kennelijk tevergeefs. De betaling van pensioenen aan katholieke geestelijken werd uiteindelijk in 1669 gestaakt.²⁵⁴

Klooster en begijnhof

In 1637 werd, evenals eerder in 1590, door de heer sauvegarde verleend aan de kloosters in de stad.²⁵⁵ De inwonsters werden daarmee onder zijn persoonlijke bescherming gesteld en mochten blijven, mits zij jaarlijks opgave deden van hun aantal en de inkomsten.²⁵⁶ Halverwege 1638 werd met de magistraat een akkoord gesloten omtrent de bouw van barakken op het erf.²⁵⁷ Aan de onaantastbaarheid van de geestelijke goederen werd daarmee snel paal en perk gesteld, maar de gemeenschap werd daarmee nog niet op uitsterven gezet.

Eind 1640 - begin 1641 raakte de vrouwengemeenschap in het klooster van St. Catharinadal in rep en roer, omdat Frederik Hendrik de adellijke juffrouw Margaretha Carolien Alexandrina de Licques toestond, weliswaar op eigen kosten, haar intrek te nemen.²⁵⁸ De Licques was daar geen onbekende, want zij had er reeds enige jaren ‘geretireert’. Het voltallige gezelschap verzocht de prins echter van dit idee af te zien: ‘opdat wij den heer met ruste mogen dienen, dewelck ons anders seer groote onruste sal veroorsaken, want wij altemael divers sijn van haere humeuren, ende oock andere opspraken soo vande roomscatholique als vande religie veroorsaken’.²⁵⁹ Waarom deed Frederik Hendrik zoveel moeite voor een ogenschijnlijk lastig sujet, die bovendien verwickeld was in een proces tegen de bisschop van Gent? De Licques was van Brabantse adel; verder had zij ‘vele gequalificeerde vrienden ende bloetverwanten’, onder andere in Portugese koninklijke kring, de vrouwe van Ranaus maar tevens dichter bij huis zoals ‘de jouffrouwen van Mero-de’.²⁶⁰ Behalve een onruststoker, werd zij tevens van religieuze dwaalwegen beticht. Haar herintrede laat in elk geval zien dat kloosters niet noodzakelijkerwijs plaatsen van geestelijke rust waren en evenzeer gepolitiseerd konden raken.²⁶¹

Het is duidelijk dat het hier niet om zomaar iemand ging en dat Frederik Hendrik zijn uiterste best deed. Het was dan ook des te spijtiger dat burgemeester Van Aerssen door een ‘ongemack’ aan zijn been aan huis was gebonden, maar hij stuurde wel zijn vrouw naar het klooster om de priorin ‘vriendlijck t’ontfangen, ende wel t’accommoderen’.²⁶² De proost, Balthasar Cruyt, was ondertussen naar Den Haag

²⁵³ Ibidem, f. 75-v d.d. 22-04-1664.

²⁵⁴ *Sinte Geertruydsbronne*, 8 (1931) 165-166.

²⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 556r-v d.d. 24-10-1637.

²⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 105 d.d. 28-10-1637; ibidem, f. 193.

²⁵⁷ ibidem, f. 119-v d.d. 15-04-1638. Zie verder: ibidem, f. 122 d.d. 30-05-1643.

²⁵⁸ ibidem, f. 107 d.d. 20-12-1640. Zie over dit voorval verder: Sponselee-De Meester, ‘Margaretha Carolien Alexandrina de Licques’.

²⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 108 d.d. 28-12-1640: ondertekend door prior Berbel Ortinx (priorin Barbara Ortinx); sub-prior Marie Nelst; Catharina Mutsaerts, Cecilia Wouters, Siarda vander Plas, Norberta Crujsaerts, Dinna Mutsaers, Jenneken Horiourts, Christina Chrill, Catharina Herwerts, Anastasia Bellens, Catharina de Vos en Catharina Snijders.

²⁶⁰ ibidem, f. 111 d.d. 17-01-1641.

²⁶¹ Brown, *Immodest Acts*, 89-90.

²⁶² NA, NDR inv.nr. 8011, f. 112 d.d. 26-01-1641.

vertrokken. Dankzij een briefje van De Licques aan griffier Buysero is bekend dat hij de bezwaren tegen haar in hoogst eigen persoon kenbaar had gemaakt. De discussie rondom haar persoon werd haar vervolgens te veel 'want het mij extrem oppresseert op sulck fatsoen overvallen te worden'.²⁶³ Zij verzocht de griffier 'in mijn faueur' met de prins over de ontstane situatie te overleggen. De prins gaf de priorin daarop nogmaals in 'serieuse bedenckinge' haar accomodatie te geven, gelet op het feit dat zij 'soo wel geparenteert is, ende soo vele vrunden te hove heeft'.²⁶⁴ De Licques werd uiteindelijk inderdaad opgenomen, maar haar gebiedende wijs zou voor problemen blijven zorgen.²⁶⁵

Eind 1644 wensten de proost en de religieuzen definitief uit Breda te vertrekken en zich in de Baronie op het platteland te vestigen.²⁶⁶ Proost Cruyt zocht in eerste instantie naar een vestiging in de Zuidelijke Nederlanden, maar dat liep op niets uit. Uiteindelijk werd in de loop van 1646 in Breda een akkoord bereikt met de autoriteiten over verlating van het klooster wegens de aanstaande komst van de Illustre School, die zou worden gevestigd in de achtergelaten gebouwen. Daar waar het klooster eens een bloeiende school had gehuisvest, moest het nu plaatsmaken voor een andere. De kloostergemeenschap nam in eerste instantie haar intrek in de St. Anthonis-kapel van Den Hout onder Oosterhout en later het kasteeltje de Blauwe Camer, waar zij nog tot op de dag van vandaag is gehuisvest.²⁶⁷ Na haar vertrek ontstond zich de gebruikelijke discussie over betaling van achterstallige renten en cijzen. Wel hield men nog een erf in de stad in de Katerstraat aan, dit als eventueel refugium (toevluchtsoord) in tijden van oorlog. Ondanks de aanvankelijk grootsse plannen omtrent de Illustre School werd dit college op deze locatie geen groot succes. Wegens deze mislukking bleven de gebouwen weldra deels leeg staan, wat prinses Mary later een goed excuus verschaftte om de vertrekken te gebruiken als een soort opvanghuis voor royalistische ballingen. Haar eigen broer (de toekomstige Engelse koning Karel II), Edward Hyde, Earl of Clarendon en zijn gezin, David Lesley en George Lauder verbleven allen korte of langere tijd in het klooster.²⁶⁸

In 1666 verzocht de kloostergemeenschap tijdelijke terugkeer naar de inmiddels grotendeels verlaten gebouwen, speciaal 'den refter ende het sieckhuijs' plus nog een of twee leegstaande kamers daarin onderdak te kunnen vinden: 'de supplianten beducht sijnde voor een invasie ende overloop van soldaeten'.²⁶⁹ Door armoede waren zij niet in staat geweest een huis in de stad te kopen; volgens de voorwaarden van hun vertrek moesten zij bovendien eerst toestemming vragen aan de heer van Breda voor vestiging in de stad. In het kader van de schermutselingen in de regio werd hun dit verzoek toegestaan. Volgens een oude regeling moest door de stad tevens onderdak worden geboden aan de abdis van Thorn en haar kapittel. In de akte van uitgifte van het huis 'de herberge van thoor' (later Het Wapen van Nassau geheten) uit 1421 dienden de zolders als opslagruimte voor stadsrogge te worden gereserveerd en voor het overige 'cameringe, beddingen, pot, pan en andere servitien naar behoren', plus stalling voor acht paarden.²⁷⁰ Om zichzelf te vrijwaren van

²⁶³ *ibidem*, f. 114 d.d. 31-01-1641.

²⁶⁴ *Ibidem*, f. 118-v zonder datum.

²⁶⁵ Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*, 245 e.v.

²⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 128 e.v.

²⁶⁷ Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*, 163 e.v. noemt dit tijdelijk onderkomen niet.

²⁶⁸ Hallema, 'De Oranjevorsten'.

²⁶⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 168: zonder datum.

²⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 169, f. 78-v d.d. 06-07-1665.

eventuele verdenkingen, liet burgemeester Van Berlicum in 1665 speciaal aantekenen dat het gezelschap eerstdaags wettig in de stad zou verblijven.

Bijna dertig jaar later, ten tijde van de Negenjarige Oorlog, deed het klooster van St. Catharinadal opnieuw een verzoek tot refugium. Ditmaal was men bereid het eigen erf in de Katerstraat te verkopen, in ruil waarvoor men graag een huis in de stad wilde kopen om 'daerin te refugieren, en deselve tot bewaringe van hare schriften, meublen, granen, en andersints te gebruijcken'.²⁷¹ Rentmeester Huybert Kip was maar al te zeer bereid het erf aan te kopen voor fl. 2.800.-. 'tot meerder commoditeit van sijn hujs daernevens aengelegen hooghnoodig van doen heeft'. De rentmeester kon zo zijn eigen privé-bezit op ongetwijfeld gunstige voorwaarden aanzienlijk uitbreiden.

Onder leiding van de jezuiten was het begijnhof gedurende het Spaanse interregnum danig opgebloeid. Bij een inventarisatie ten behoeve van de prins na de reductie in 1637 bleken er negentien begijnen te verblijven plus nog eens acht die in het kader van de retorsie tijdelijk uit Turnhout en Hoogstraten in de gemeenschap van Breda waren opgenomen.²⁷² Het begijnhof in de Katerstraat plus de roerende en onroerende goederen en het personeel werd op 5 november van dat jaar door Frederik Hendrik *sauvegarde* verleend.²⁷³ In een nadere akte werd verder besloten de poort van het begijnhof en de St. Wendelinuskapel gesloten te houden ter voorkoming van eventueel contact met en molestaties door de militie.²⁷⁴ Het begijnhof werd als het ware van de stad afgezonderd: toegang was alleen nog mogelijk met toestemming van de magistraat of de commandeur. Er mochten geen openbare diensten meer in de kapel plaatsvinden. In weerwil van de heer had de drost echter de kerk op het begijnhof tijdelijk opengesteld voor diensten.²⁷⁵ In 1648 werd hem daarom gelast de kapel definitief te sluiten en de toegang naar het begijnhof af te sluiten. Tegelijkertijd moest er een deur en uitgang in worden gemaakt die vrij op de straat uitkwamen.²⁷⁶

Dit alles vermoedelijk in preparatie voor het gebruik ervan door de Waalse gemeente, waar Frederik Hendrik eerder concessie toe had verleend.²⁷⁷ Dit druist uiteraard in tegen de voorwaarden die als gevolg van de capitulatie in 1637 waren gesteld en een rekest van de meesteres en haar begijnen liet dan ook niet lang op zich wachten. In hun ogen was het de drossaard geweest die met zijn actie de kerkelijke ruimte opnieuw had geopend. De Waalse predikaties, die erin plaatsvonden, hadden voor de begijnen bovendien tot overlast geleid omdat de in- en uitgang over hun erf liep. Op hun klachten hierover bij de prins had deze de drossaard gelast een nieuwe uitgang op de straat te maken en de oude af te sluiten; dit was kennelijk nog

²⁷¹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 171 d.d. 12-12-1696 en verder. Niet genoemd in Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*.

²⁷² NA, NDR inv.nr. 8011, f. 194-v. Hun namen zijn: meesteres Margriet van Gheel (volgens de visitatie van 1631 gearriveerd in Breda in 1626, afkomstig van Hoogstraten), Maeyken Michielssen (waarschijnlijk de voormalig meesteres Maria Michielssen), Anneken Cornelis (volgens de visitatie van 1631 uit Baarle), Maeyken de Bruijn (waarschijnlijk Maria Johannis de Bruyn uit Baarle volgens de visitatie van 1631), Aeltjen Dietmans, Maeyken van der Heijden (waarschijnlijk Maria Henrici van der Heyden uit Breda volgens de visitatie van 1631), Jenneken Jans, Peerken van der Vloet, Adriaentken Michielssen, Perijntken Dielissen, Maeyken Donckers, Ida van den Sande, Gheertruijt Vis, Helena Eeltkens, Elisabeth van Dunenborch, Maeyken Wieghers, Jenneken Wijnen, Cornelia Hulshouts en Catalijn van Doren. De buitenstaanders waren: Catalijn Blijens, Margriet Blijens, Catalijn van Nieuwenhuijsen, Willemijntjen Anthonissen, Adriaentken Vermetten, Adriaentken Kreeten, Jenneken Kreeten en Magdaleen Kreeten.

²⁷³ *Ibidem* f. 198-v d.d. 05-11-1637. Zie ook: Juten, *Cartularium*, 246-247 (no. 286).

²⁷⁴ *Ibidem*, f. 199 d.d. 05-11-1637. Zie ook: Juten, *Cartularium*, 247-248 (no. 287).

²⁷⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 171r-173r: memorie van Buijsero.

²⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 207 d.d. 28-07-1648.

²⁷⁷ *Ibidem*, f. 208 d.d. 19-11-1648.

altijd niet gebeurd. Bovendien werden er nu voorzichtig pogingen ondernomen om enkele van hun huizen 'te appropriëren tot anderen gerieve'. De begijnen vreesden, na het verlies van hun kapel, verdere uitholling van de sauvegarde die telkens door elke nieuwe heer van Breda moest worden bekrachtigd.²⁷⁸ Zij brachten daarom bij prins Willem II in herinnering dat met graaf Hendrik III van Nassau in 1531 was overeengekomen dat deze enige huizen bij het kasteel van hen zou overnemen - waarschijnlijk met het oog op de toenmalige verbouwing - in ruil waarvoor de begijnen haar hun huidige onderkomen was vergund, dat zij in eeuwigheid mochten behouden.²⁷⁹ De begijnen moesten zich echter de overlast laten welgevalen en een deel van hun terrein alsnog afstaan.²⁸⁰ Uit een brief van drossaard Cornelis van Aerssen is bovendien bekend dat zich in deze jaren nog een veel pikantere kwestie rond de begijntjes afspeelde:

De saecke van het bagijnhof hebbe bevonden te staen in sulcken staet als u ed. mij heeft geschreven. Het stont opt point van veranderinge, ende dit was alles bedectelijck geresolveert bij den bisschop, op eenige miscontentementen tussen de ionge bagijnen, ende haerde maistresse geresen, over het tracteren ende bedectelijck admitteren, van eenen fraien iongen, minnebroeder, met denwelcken het de ionge bagijntien hielden. Ende hieruijt sijn naer ick verstaen kan dissentien geresen, doch soo ras ick u ed. brief hebbe gelesen, soo hebbe soodanige ordre gestelt, dat alles in den selfden ouden, vasten staet, sal blijven.²⁸¹

Hoewel verdere achtergrondinformatie over deze affaire ontbreekt, zien we in elk geval dat de verstandhouding tussen de autoriteiten in Brussel, Den Haag en Breda goed was: wat alleszins tot een openbaar schandaal had kunnen leiden, werd in goed onderling vertrouwen geregeld.

Ruim een halve eeuw later blijkt waar de sauvegarde toe had geleid: het begijnhof telde op het eind van de zeventiende eeuw 59 inwonsters, ruim het dubbele dus van in 1637.²⁸²

De politieke reformatie (1648-1660)

De classis had al voor de Vrede van Munster (1648) bij Frederik Hendrik en de Staten-Generaal aangedrongen op standvastigheid in het optreden tegen de katholieken 'bij uytwerkinge van een goddelicke, eerlicke, ende versekerde vrede'. De baron diende

met een heijligen ijver, sijn macht, ende autoriteijt, niet alleen als haeren baron, ende lant-heere, maer oock als gouverneur, ende vorster-heer ten besten van alle gereformeerde kercken, daer henen gelieve te richten.²⁸³

Te meer daar noch de koning van Spanje in de Baronie politieke soevereiniteit pretendeerde, noch de geestelijke jurisdictie aan de bisschoppen van Antwerpen vanwege de staat ooit was toegestaan. Doorvoering van de politieke reformatie lag echter gecompliceerd omdat de heer in de Baronie vrijwel soeverein was en zonder tussenkomst van de Staten-Generaal regeerde.

²⁷⁸ Ibidem, f. 209 d.d. 03-01-1649; f. 220 d.d. 25-07-1653.

²⁷⁹ Ibidem, f. 210-v zonder datum maar van 1649, zie: ibidem, f. 209.

²⁸⁰ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 269.

²⁸¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 235r d.d. 06-02-1650.

²⁸² Vriendelijke medeling Ton Kappelhof.

²⁸³ NA, NDR inv.nr. inv.nr. 7982, f. 155r-156r: niet gedateerd.

De eerste stap na de vrede was de kerken te zuiveren en de predikanten te faciliteren. Op aanraden van de classis wegens verwacht verzet bij de naasting van kerken machtigde de heer de gouverneur om een detachement van diens garnizoen voorlopig in de dorpen onder te brengen.²⁸⁴ De drossaard ontraadde hem dit echter: dwang van bovenaf was in religieuze zaken in de Baronie niet de geëigende weg. Hiermee zou men de bevolking eerder tegen zich in het harnas jagen dan een positief effect bereiken. Direct na de vrede had de heer aanschrijving gedaan aan de drost ‘om terstonts sonder eenigh uytstel, de kercke te doen suiveren van alle beelden, paepsche ornamenten en wat daerin soude moghen bevonden werden’ en in de Baronie overal de kerken met een publieke prediking in bezit te nemen.²⁸⁵ De volgende dag vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit dat alle geestelijken binnen acht dagen het land uit moesten. De domeinraad maakte daarin nu een eigen afweging op grond van bepaalde soevereiniteitsaanspraken.²⁸⁶ Een dag eerder had de prins namelijk alleen gelast de kerken in te ruimen. ‘Maer dat sijne hoocheijt niet en heeft belast, dat men de voorsz. roomsche pastooren soude doen vertrecken, veel min interdicieren deselve ofte andere inde Baronnien te mogen coomen.’ Ruim een week later kwam namens de pastoors en gemeenten een rekest van katholieke zijde de (lands)plakkaten te ‘mitigeren’ opdat zij langer mochten blijven. ‘Welck placcaet sijne hoocheijt nochtans aldaer niet en heeft verstaen plaetse te geven, maer selver ordre gestelt’. De domeinraad stemde dan ook toe, ‘midts datse haer dragen in alle stillicheijdt ende gehoorsaemheijdt als private persoonen’.²⁸⁷ Acht dagen werden zodoende twee maanden.

Begin juli rapporteerde de drost dat de eerste stap was gezet ‘ende dit alles is geschiet met mindre desordre, als ick mij selven hadde ingebeelt’.²⁸⁸ Tegen de langere verblijfsregeling werd desondanks luidkeels geprotesteerd. ‘Ick sal maken, soo veel in mijn is, dat alles fatsoenlijck sal gaen.’ De eerste crisis diende zich desondanks al gauw aan. Op 10 juli werd door een van de roeidragers de kanunnik Tosano de Rammelo gearresteerd, die in de stad was voor zaken namens de abdij van Thorn, ‘ende den selven met vrientschap bij mij geleijdende’ aldus de drost. De roeidrager wilde vervolgens geld zijn voor het aanbrengen van een priester in navolging van de plakkaten.

Waerop ick seijde dat het een man van fatsoen was, ende soo daer iets op was te seggen, dat hij soude borge stellen, gelijk hij op staende voet dede, op het stadthuys, ende is van daer geaen daer het hem belieft heeft, mij bedanckende voor alle courtosie.²⁸⁹

Een grotere slagvaardigheid werd getoond bij de bestrijding van het uiterlijk vertoon van het katholicisme, ook al was drost van Aerssen niet zeker wat te doen met de kerkelijke ornamenten. Bovendien ontmoetten hij en zijn mannen daarbij de nodige weerstand:

Voorders soo verstaet ick van goeder hant dat de papisten tot Rosendael heel stoutelijck te werck gaen met den predicant, ende andere naer te roepen ende selffs genoehsaem

²⁸⁴ Hallema, ‘Acties en petities van de Bredase classis’, 157-158.

²⁸⁵ SA, III, 76-7: art.10; 1648. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7982, f. 157-v d.d. 15-06-1648; f. 158: plakkaat Staten-Generaal d.d. 16-06-1648.

²⁸⁶ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 171r-173r.

²⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 160r: niet gedateerd, maar met apostille van 25 juni 1648; idem, f. 161 d.d. 27-06-1648.

²⁸⁸ Ibidem, f. 163r d.d. 03-07-1648.

²⁸⁹ Idem, f. 170v d.d. 03-08-1648.

openbaarlijk misse doen, tgene ick niet en can beletten sonder wel geaccompaigneert te comen, alsoo daer groote menichte van boose canaille is.²⁹⁰

Dit kattedelletje aan griffier Buysero was dan ook vooral een pleidooi voor de extra troepen (de soldaten van de rode roede) om toezicht te houden in de Baronie.²⁹¹ Aan Sebrecht Jaspersen, koster in Breda, werd opdracht gegeven de altaren ‘met het houtwerck’ af te breken.²⁹² Zijn bewaard gebleven rekening geeft op treffende wijze een staalkaart van de verspreiding van het katholicisme in de Baronie. Gedurende een rondreis van een maand werden in totaal 94 altaren afgebroken. In de stad viel het kennelijk nog wel mee (alleen eentje op het Begijnhof), dit in tegenstelling tot de rest van de Baronie met onder meer elf altaren in Roosendaal en zeven te Oosterhout.

Voor nog geen vierhonderd gulden aan arbeidsloon van twee arbeiders werd zodoende gedurende de zomermaanden van 1648 een belangrijke uiting van de katholieke cultuur vernietigd, maar niet zonder slag of stoot: ‘ende dat t’selve niet en is toegegaen sonder sijn lijff ende leven te verliesen, als wesende de paepsgeinde met eenen extremen grooten haet jegens den suppliant ende sijne arbeijders ingenomen’. Tussen de meesteres van de begijnen Margareta van Geel en de drost ontstond later onenigheid over de inlevering van een schilderij, voorstellende ‘d’offerhande van de Dry Coninghen’.²⁹³ Omgekeerd, moest soms worden geprobeerd de ornamenten voor de protestantse eredienst terug te zien krijgen zoals in Ginneken, die bij nadere instantie verkocht bleken. Ook de Oranjes begingen soms een kleine misstap. Prinses Mary schonk twee erfjes van de kerk aldaar - geestelijk goed dus - aan haar kamerjuffrouw Wilhelmina Courtin.²⁹⁴

Aan het eind van de jaren veertig constateerde de synode dat de politieke reformatie ‘geluckelick was aengevanghen, maer niet volkomen uitgevoert, noch ook genoughsaem gecontinueert’.²⁹⁵ Dit was des te betreurenswaardiger omdat ‘er appaarente hope van grote winninghe onder haer te doen, ten aensien van ’t humeur der ingesetene van de baronye, veel docielder en tractabelder sijnde als die van de Meyerye’. In de noordwesthoek van Brabant was men over het algemeen zwaarder op de hand.²⁹⁶ De onzekerheid van de oorlog zorgde daar voor een zeker fatalisme onder de inwoners. Breda was, ondanks de effecten van diezelfde oorlog, relatief welvarend gebleven. Ook de gesteldheid van de Brabantse bodem bracht soms belangrijke lokale cultuurverschillen met zich mee.²⁹⁷

In navolging van de Vrede van Munster en speciaal het 13e artikel met betrekking tot de meierij van ’s-Hertogenbosch en andere plaatsen, moest ook in de Baronie na 1648 actie ondernomen worden ter bevordering van correcte (d.w.z. gereformeerde) benoemingen van gerechtsdienaren en andere publieke gezagsdragers.²⁹⁸ Na de zuivering van de kerken en uitzetting van de geestelijkheid, was dit de volgende stap. In Breda was dit proces in wezen al decennia gaande, maar nog immer niet voltooid – laat staan in de Baronie. De classis bleef daarom aandringen op conse-

²⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 664r: d.d. 28-07-1648. Zie verder: Hermans, ‘Rosa inter spinas’, 42-43.

²⁹¹ Zie hoofdstuk drie.

²⁹² NA, NDR inv.nr. 7982, f. 178 e.v.

²⁹³ Juten, *Cartularium*, 250-251 (no. 290).

²⁹⁴ *Sinte Geertruydsbronne*, 6 (1929) 116 e.v.

²⁹⁵ SA, III, 132-33: art.11; 1649.

²⁹⁶ Abels red., *Van tweeën één*, 150-151.

²⁹⁷ Vergelijk Rooijackers, *Rituele repertoires*, 53-93 sp.58-62. Zie verder ook: De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*.

²⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 25r-26r d.d. 13-11-1648

quente doorvoering van de maatregelen tot volledige reformatie der Baronie. In hun beeldspraak diende Mozes met Aron te worden verenigd, oftewel de nadere reformatie van de politieke ambten ter hand te worden genomen.²⁹⁹ Het eerste slachtoffer hiervan was de secretaris van Gilze, Jacob van Asten; vooralsnog bleef het hierbij.³⁰⁰ Reeds in november 1648 was van landswege geordonneerd dat de ‘particuliere heeren’ in de Generaliteitslanden voor het eind van dat jaar de katholieke ambthouders dienden te vervangen, en dit werd nog eens begin 1651 herhaald.

In oktober 1651 kreeg de drossaard opdracht van de Staten-Generaal alle openlijke uitingen van het katholieke geloof langs de wegen in de vorm van kapellen en dergelijke af te breken en wat overbleef als bouwmetaal voor de behuizing van predikanten te gebruiken.³⁰¹ Zijn stadhouder was alvast minder overtuigd van deze maatregel ‘ende alsoo ick niet en wete wat daerinne sal doen ofte hare ho:mo: antwoorden, sorgende [sonder] d’autoriteit van sijne hoocht. te quetsen’.³⁰² De domeinraad besloot ‘dese saecke wat in te sien’, zonder enige grote noodzaak dus. Pas in 1653 werd alsnog besloten de ornamenten aan de hoogste bidder te verkopen.³⁰³ Halverwege dat jaar was door de domeinraad tevens een regeling ingesteld, waarbij katholieke schouten en de secretaris werd toegestaan hun levenlang in haar ambt te blijven zolang zij maar een gereformeerde plaatsvervanger aanstelden.³⁰⁴

Cruciaal voor de wederzijdse betrekkingen tussen de religies was duidelijk de houding van de hoogste functionaris: in het geval van Breda de drost en of diens substituut. Van de domeinraad viel jaarlijks nog wel een aanschrijven te verwachten omtrent naleving van de plakaten, maar deze frequentie duidt er evenzeer op dat hier structureel de hand mee werd gelicht. De conflicten tussen Amalia en Mary in het eerste stadhouderloze tijdperk hadden bovendien een verlamme uitwerking op dit college, met als gevolg dat ‘de Baronye nu oock van haer hooftofficier ende self oock stadhouder is ontbloot, waerdoor alle paepsgesinde ende hare genaemde geestelickheyt hoe langer hoe stouter werden’.³⁰⁵ Beide beambten bleven oostindisch doof voor de permanente klachtenstroom vanuit de kerkenraad. De drossaard was er meer niet dan wel en dat kon door zijn plaatsvervanger, de stadhouder, weer als een excuus worden gebruikt om te wachten met het nemen van definitieve besluiten. Vervolgens was de drossaard overleden en diens plaatsvervanger in een eigen bestuursvacuüm beland.

Stadhouder Johan Buycx was in religieus opzicht op zijn best halfslachtig; hij was tenslotte nog katholiek gedoopt. De plakaten tegen de ‘papisten’ lijkt hij overwegend voor schriftelijke kennisgeving te hebben aangenomen. In 1652 werd hij tijdens een inspectie door de classis van de kerkelijke toestand in de Baronie hierover ondervraagd, maar verschool hij zich achter onwetendheid. Veel van wat de inspecteurs hem vertelden over de aanwezigheid van ‘religieusen’ in de stad (zes à zeven volgens de kerkenraad), was nieuw voor hem of hij had hun reeds opdracht gegeven te vertrekken (zonder hierop toe te zien); de plakaten had hij telkens keurig rondgestuurd aan de andere schouten en, in tegenstelling tot hen, liet hij zich niet onder de tafel betalen voor hun aanwezigheid. Tot slot speelde de stadhouder de bal op een punt in het bijzonder terug:

²⁹⁹ NA, NDR inv.nr. 7988, f. 65r-74v: remonstrantie classis van 1649.

³⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 28r d.d. 07-09-1649.

³⁰¹ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 38r-v; 39r d.d. 24-10-1651.

³⁰² Ibidem, f. 40r d.d. 06-11-1651.

³⁰³ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 270r-v: d.d. 05-10-1653.

³⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 45r d.d. 21-06-1653.

³⁰⁵ SA, 241-252 (sp. 251):art.12; 1651.

Als hij de bagyneschoole nu soude verbieden, dat hij wist dat selfs de Heere Magistraat soude intercederen als sy wierden aengeloopen van de Bagynen ende dat hy noch meer syn devoir soude doen in het een en het ander, maer dat door d'oneenicheyt op 't stadhuys syne geintameerde processen niet en wierden afgedaen.³⁰⁶

Hoewel de stadhouder vooral lijdzaam verzet bood, brengt hij hier toch een interessant punt ter sprake: de verlammeende politieke situatie te Breda zelf. Op de zoveelste aanschrijving in 1654 stuurde hij daarom demonstratief twee kopieën terug, met op de achterkant de handtekeningen van alle schouten in de Baronie ten teken dat zij op de hoogte waren en hem in deze echt niets viel te verwijten!

Eens te meer blijkt dat de lokale functionarissen cruciaal bleken voor het al dan niet slagen van het proces van stedelijke en politieke reformatie in de Generaliteitslanden.³⁰⁷ Doorvoering hiervan hing af van de houding van 'politie' (wetgevend gezag) die geen confrontaties wenste en 'justitie' (uitvoerend gezag) dat lankmoedig reageerde. Het justitieapparaat bestond daarnaast vooral uit persoonlijke willekeur, waarbij in dit geval dus ook religie een rol speelde.³⁰⁸ Wegens de vele klachten was dan ook een 'naerdere reformatie' benodigd, waartoe de domeinraad en predikant Renesse begin 1652 in overleg traden. De politieke situatie, het sterfhuis van de prins van Oranje, maakte het er ondertussen allemaal niet eenvoudiger op, reden waarom de Staten-Generaal op 26 juli 1651 het besluit namen de domeinraad te schrijven de politieke reformatie in de Baronie 'hoe eer, soo liever' door te voeren.³⁰⁹ De classis Breda volgde halverwege 1652 met een dik rapport over de toestand in de Baronie, dat geen prettig leeswerk moet zijn geweest voor de betrokkenen.³¹⁰ Predikant Renesse concludeerde althans 'dat het pausdom avanceert, ende de kercke afneemt.'³¹¹

Buycx waste aldus zijn handen in onschuld maar in het aantekenboekje van Cornelis van de Leur, lid van de katholieke kerkenraad (opgericht rond het midden van de 17^e eeuw), wordt in 1648 voor het eerst melding gemaakt van het feit dat een mis in Breda wel degelijk werd gestoord.³¹² Dat was geheimtaal voor een gerechtelijke inval die vervolgens werd afgekocht. Dit bedrag zou in later jaren oplopen van fl. 450.- naar een vaste som van zeshonderd gulden eind zeventiende eeuw. Overigens verhinderde dit niet verdere invallen, zoals in 1650 door de drossaard op het begijnhof; de pater en zijn kerkgangers waren bij die gelegenheid echter reeds gevlogen. Hoe belangrijk deze neveninkomsten zouden worden, blijkt wel uit een opmerking van zijn opvolger als stadhouder. Die verklaarde onomwonden dat als de boeten (het recognitiegeld) zouden komen te vervallen, de overige inkomsten niet afdoende waren om het ambt van drossaard naar behoren waar te nemen.³¹³

De stadhouder kneep dus net als zijn collega's elders in de Republiek wel degelijk een oogje dicht. In 1655 was inmiddels sprake van 'stercke' vergadering door katholieken op de Haagdijk.³¹⁴ Het volgende jaar werd Buycx opnieuw zware nala-

³⁰⁶ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 259v. Voor de aanwezigheid van geestelijken, zie f. 257 e.v.: 'twee jezuiten, een capucijn, ene Loumans, ene Loomans, een op het begijnhof en een bij de gouverneur'.

³⁰⁷ Vergelijk Rosenboom over Tilburg; Roscam Abbing en Vink over Oirschot en Best; artikelen van Munier over Borgharen, Eijsden en Overmaze.

³⁰⁸ Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 407-408.

³⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 212r.

³¹⁰ Ibidem, f. 227r-260r.

³¹¹ Ibidem f. 261v: d.d. 15-09-1652.

³¹² De Lepper, 'De Bredase katholieken tussen 1637 en 1666', 53.

³¹³ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 229v d.d. 15-05-1666.

³¹⁴ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 308v.

tigheid verweten, ditmaal door de fiscaal van de Raad van Brabant die in Staats-Brabant op rondreis was geweest.³¹⁵ Medio juni 1659 wist Buycx, vermoedelijk niet zonder enige trots, te melden dat er de hele week geen enkele mis in Breda was gepleegd.³¹⁶ Dit mocht niet meer baten: in 1660 moest hij het uiteindelijk het veld ruimen, ogenschijnlijk om gezondheidsredenen maar bovenal ‘mitsgaders de dagelijxe groote clachten die ons van tijt tot tijt soo van de kerckenraet, als insonderheijt van de magistraet, bij schrijvens en mondelinge sijn gedaen’.³¹⁷

Tegen de tijd dat Buycx eind jaren vijftig als lokale stadhouder werd vervangen, had de kerkenraad er bijna een kwart eeuw van dadendrang opzitten zonder dat er veel was bereikt. De politieke reformatie in de Generaliteitslanden kwam ook eigenlijk pas goed op gang in de tweede helft van de jaren vijftig, met een reeks nadere maatregelen: het Schoolreglement (1655), het Echtreglement (1656), maatregelen op het gebied van de armenzorg (1659) en de Politieke Reformatie (1660). In wezen waren deze stappen een invulling van de nadere reformatie, zoals bepleit door de Bredase classis in 1652 met als kern: terugdringing van de katholieke invloed in het openbare leven. Drost Van Aerssen had reeds in 1648 geschreven dat ‘het ware seer dienstich, datter overal goede luyden vande religie tot schoolmeesters werden gestelt, daer ten hoochsten aen gelegen is.’³¹⁸ Ondanks dit inzicht, zorgden eigen maatregelen van de heer op de terreinen van scholing, huwelijken, armenzorg en ambtenarij wederom voor een ondergaving van de officiële positie. In 1658 diende de kerkenraad ten langen leste bij de domeinraad een overzicht in van de door hun gepleegde remonstranties in het kader van de politieke reformatie over de voorbije tien jaar.³¹⁹ Het moet een deemoedig stuk zijn geweest voor de opstellers: achter de diverse ingediende stukken staat vaak dat men ‘niet was gevoordert’. Breda als heerlijke stad in het bezit van de Oranjes onder beheer van de domeinraad moet voor hen veel weg hebben gehad van een doofpot. Men werd telkens met een kluitje in het riet gestuurd; wanneer eenmaal dan toch maatregelen werden genomen, hielden ze slechts enkele weken stand waarna alles weer terugkeerde bij het oude. De katholieken waren telkens de grijpende wolven en zichzelf onschuldige lammeren. Datzelfde jaar zag notabene de samenwerking van de stadhouder met de priester van het begijnhof Pieter Jegers in het laatste hekserijproces te Breda.³²⁰ De bakkersvrouw Geertruydt Janssen van Nuys was gelukkig voor haar niet op haar mondje gevallen en werd gezuiverd van de beschuldigingen. Onder Buycx’ opvolger als stadhouder, Goswinus van Bernagie, lagen de verhoudingen alweer grotendeels vast. De twee gemeenten kenden elk hun eigen vaste basis: de protestanten waren de exclusieve publiekserk, de katholieken de inclusieve volkskerk. Een onbedoeld gevolg van de politieke reformatie was tevens de organisatie van katholieke zijde. Al binnen één jaar na de Vrede was er, naar aanleiding van het plakkaat van de Staten-Generaal van 26 april 1649 tegen de katholieken,

³¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 289 e.v.: ‘Missive aan den stadhouder Buijcx, houdende zeer zwaare klagten van sijne nalatenschap in ‘t executeeren der placcaeten jegens de Roomsche, waardoor de officieren van den Raad van Braband, in de Generaliteit in S. Hds. jurisdictie vielen en serieuse laste, om die placcaaten alsnog ter executie te stellen, en over te senden bericht en verbaal daarvan, als van ‘tgeen door den voorn. fiscaal deswegens was verrigt’ d.d. 28-11-1656.

³¹⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 14-06-1659.

³¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 556r.

³¹⁸ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 163r d.d. 03-07-1648.

³¹⁹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 294r-295r: ‘deductie wegens devoiren aangewent door de classis der baronnie van Breda over het stuck der reformatie’.

³²⁰ SAB, ORA inv.nr. 112, f. 52v en 128-5. Zie voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 386-391.

een rekest gekomen van de ‘ inwoonders van Breda vande roomse religie’ bij de domeinraad om de plakaten ‘niet soo strictelijck’ uit te voeren. Zij verzochten toestemming haar religie in stilte te mogen uitoefenen: ‘uwe Hoocheijt versekerende dat wij ons soo civiel sullen dragen dat uwe Hoocheijt geen clachten van ons sal krijgen.’³²¹ De drost kreeg die alvast wel. Op 3 mei had hij de brief van de Staten met het plakkaat ontvangen. Na een week op zijn bureau te hebben gelegen, begon ‘de classis te mumureeren, dat de publicatie niet promptelijck en wort gedaen’.³²² Toen in juli 1650 de drost in het algemeen meer werk begon te maken van de plakaten, kwam er onmiddellijk een klacht van de roomsen.³²³ Begin 1651 werd de druk nog verder opgevoerd.³²⁴ Korte tijd later volgde de oprichting van een kerkenraad, schuilkerken en reguliere collecten: de katholieken hadden hun eigen, vaste plaats ingenomen.³²⁵

Omgangsoecumene

In tegenstelling tot de namens de gereformeerde kerkenraad voorgestane verwijdering der katholieken uit de Bredase samenleving, was het bestaan van de twee separate religieuze blokken verder bestendig. En dit betekende in Breda dat de katholieken zagezegd het pleit hadden gewonnen. Wat restte, passend bij de geprivilegieerde positie die de gereformeerde kerk na 1637 genoot, was een kerstenings c.q. beschavingsoffensief op het terrein van het maatschappelijk leven.³²⁶ De samenleving moest zoveel mogelijk worden ontdaan van gebruiken en rituelen die verbonden waren met het katholieke verleden; de zondagsrust moest bijvoorbeeld worden eerbiedigd. De publieke ruimte moest als het ware worden terugveroverd. Zo klaagde de kerkenraad in 1639 over ‘afgodisse beelden’ op brood en doods-kisten.³²⁷ In de Markendaalse kerk zou in elk geval nog tot eind 1639 een crucifix aan de muur blijven hangen, waarna deze alsnog werd verwijderd.³²⁸ Het ‘teken van het pausdom’ werd later, in 1671, ook nog een keer aangetroffen op de hoek van de St. Annastraat.³²⁹ Vanaf 1641 werd het ambachtsgilden verboden om met nieuwjaar, meer in het bijzonder de volgende dag (Verloren Maandag), langs de deuren te gaan.³³⁰ Volgens oude gewoonte werd dan geld opgehaald. Onder het mom van ongelukken te voorkomen - de collecte werd omgezet in drank met name door de kraankinderen, bierkruiers en kardrijvers - moest hier een eind aan worden gemaakt. Deze resolutie moest tot 1675 vrijwel jaarlijks worden herhaald, waaruit tevens blijkt dat hier sprake is van een zeer hardnekkige gewoonte. Dat niet alleen: men vond ook dat het geld een betere bestemming kon gebruiken. Eind 1642 werd bepaald op nieuwjaarsdag een collecte voor het nieuwe militaire hospitaal en de armen te houden. Tevens werd het verbod uitgebreid en gold dit nu ook voor tamboers, provoosten of enige andere burgers.³³¹ In conformiteit van een eerdere resolutie van de burgerkrijgsraad, werd in 1642 bepaald dat het burgers voortaan ver-

³²¹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 202r: niet gedateerd.

³²² Ibidem, f. 199r d.d. 11-05-1649.

³²³ Idem, f. 205r

³²⁴ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 36r-v d.d. 27-01-1651; f. 37r d.d. 10-02-1651.

³²⁵ De Lepper, ‘De Bredase katholieken tussen 1637 en 1666’.

³²⁶ Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, hoofdstuk 10.

³²⁷ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 1: notulen 1638-1642, f. 77 d.d. 24-12-1639. Zie verder ook f. 80.

³²⁸ Idem, f. 70.

³²⁹ Ibidem, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 21-03-1671.

³³⁰ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 41 d.d. 02-01-1641.

³³¹ Ibidem, f. 84-5 d.d. 23-12-1642.

boden werd een meiboom te planten voor hun officieren of kapiteins.³³² In 1684 was overigens nog immer sprake van de extravagantie van de kleren en het lopen der Vastenavond 'gecken'.³³³

Een groter gevaar school in de praktijk van gemengde huwelijken dat onder andere zorgde voor een specifiek probleem bij de opvoeding.³³⁴ Eind zestiende, begin zeventiende eeuw was het nog gebruikelijk om meerdere geloven onder een dak te vinden - iets wat buitenlandse bezoekers altijd verbaasde.³³⁵ Na verloop van tijd werd dit moeilijker vol te houden door de opdeling van de samenleving in religieuze blokken. Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw voltrok zich als het ware een proces van verzuiling, dat na 1648 verder werd bestendigd.³³⁶ Ook in Breda was dit zichtbaar maar niet zo spectaculair als bijvoorbeeld in Princenhage. 'Die vande religie woonen op een gehught apart, een groote halff ure ende drie quartier uren vande plaets oft kerck.' Dit bleek tevens de reden te zijn waarom daar voornamelijk katholieken als schepenen werden gekozen.³³⁷ Er moesten dus keuzes worden gemaakt. Dit was een van de redenen waarom de kerkenraad in de tweede helft van de zeventiende eeuw zo gebeten was op mensen die dreigden terug te vallen in het oude geloof.³³⁸ Met een zo grote katholieke gemeenschap in de stad, bleef die verleiding in Breda onverwijd groot. Op persoonlijk vlak stonden vooral de protestanten onder druk; met name jonge kinderen vormden inzet van strijd. In 1653 werd geklaagd over de halsstarrigheid 'inde religie' van de kinderen van de overleden brouwer Cornelis Jansz. van den Kieboom. Een van hen was getrouwd met de predikant van Ginneken, Dominicus Theodorus van Eyl, waardoor deze zaak des te hoger werd opgevat. De brouwer was tevens een van de rijkste inwoners van de stad geweest, daarmee het publieke profiel van deze zaak verder onderstrendend. Van Eyl had zelfs voorgesteld een van de andere dochters, Anneke, te laten logeren op een geschikt onderkomen waardoor men verzekerd zou blijven van haar rechtzinnigheid: zij stond namelijk op het punt van trouwen met een katholiek.³³⁹ Aangezien zij echter reeds twintig jaar was, kon men haar niet langer dwingen.³⁴⁰ Achter gesloten deuren maar soms ook in de volle openbaarheid speelden zich de nodige familiedrama's af. Met name wanneer de niet-katholieke partner overleed konden kinderen worden overreed of, nog erger, weggehaald. Schrijvend was wat dit betreft het lot van ontvoerde kinderen door kwezels richting Antwerpen, een onderwerp waar de Staten-Generaal zich reeds in 1637 over bogen.³⁴¹ Dit werd door predikanten gretig aangekaart: zo schreef Renesse circa 1642 over de uit het weeshuis gehaalde dochter van Guillaume Breems 'onder deksel van religie door toedoen van bagijnen quesels, ende andere'.³⁴² Hoe prominenter de familie ook, hoe groter de bemoeienissen zo lijkt het. Na de dood van griffier Adriaan Havermans in 1653 zocht en vond predikant Hulsius gerechtelijke ondersteuning

³³² Ibidem, f. 75 d.d. 01-08-1642. De resolutie van de krijgsraad dateert van 5 maart 1640.

³³³ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-1687, f. 13v d.d. 14-02-1684.

³³⁴ Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 579 e.v.

³³⁵ Pollmann, 'The bond of Christian piety', 53-71.

³³⁶ Groenveld, *Was de Nederlandse Republiek verzuild?*. Auteurs als Frijhoff, Pollmann en Kaplan hebben hier vraagtekens bij gesteld.

³³⁷ NA, NDR inv.nr. 11880, f. 177r-178r d.d. 08-10-1667.

³³⁸ Frijhoff, *Embodied Belief*, 29.

³³⁹ Van Rijckevorsel, 'Perikelen rondom de benoeming tot notaris', 96.

³⁴⁰ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-3, 1645-58, f. 281v; 283; SAB, OSA inv.nr. 21:RM 1653-1662, f. 26-27.

³⁴¹ NA, ASG inv.nr. 3196: resolutie 31 oktober 1637. Over hun negatieve rol in deze wordt niet gerept door Monteiro, *Geestelijke maagden*.

³⁴² NA, NDR inv.nr. 8015, f. 6r: rekest Renesse aan de prins, niet gedateerd.

bij de magistraat zich met de opvoeding van diens kinderen bezig te gaan houden.³⁴³ Zij zouden bij hem in huis komen wonen, waar zij door een speciaal aan te stellen bekwame meester dagelijks in de ware gereformeerde religie zouden worden onderwezen en onder wiens toezicht zij tevens elke zondag naar de kerk zouden gaan. Verder zouden zij elke veertien dagen door de predikant worden overhoord. Dit vooruitzicht plus de gedachte hiervoor jaarlijks zestig gulden te moeten betalen, was voor de weduwe reden genoeg om de wijk te nemen naar Antwerpen. In zijn verzoekschrift aan de magistraat maakt Hulsius tevens nog melding van de weigerachtigheid van voogd Anthonis van Buerstede, een oud-schepen, in deze kwestie nader op te treden: dwang in geloofszaken lag voor sommige leden van de elite klaarblijkelijk gevoelig.

In de tweede helft van de jaren zestig kwamen nog twee bekende families onder de aandacht: vader en dochter Buysen en de familie Beens. In beide gevallen betrof het (oud-) katholieke families. In het eerste geval ging het waarschijnlijk om Andries Buysen; een ander familielid, procureur Buysen, had zijn kind thuis door een predikant laten dopen – wederom een afwijking van standaardprocedures.³⁴⁴ In 1668 was het notabene een zoon van procureur Jacobus Beens die zelf een briefje schreef aan de kerkenraad om te waarschuwen voor de mogelijke terugval van zijn vader, moeder en zusters tot het katholicisme.³⁴⁵ Deze Adriaan was student in de theologie en zou later vlootpredikant worden. De familie had diverse regenten geleverd en was over het algemeen het katholicisme toegedaan, in elk geval tot 1625. Om dergelijke terugval te voorkomen was catechisatie van de jeugd al vroeg een speerpunt in het beleid van de kerkenraad. Reeds Maurits had in 1597 hier maatregelen in de politieke ordonnantie over afgekondigd. In de jaren veertig van de zeventiende eeuw volgde de nodige strijd over invoering van het schoolregelement, maar katholieke bijscholen bleven bestaan. Vanaf 1670 werd de catechisatie met hernieuwde energie aangepakt.³⁴⁶ Het feit dat er behalve aandacht voor de jeugd zelfs speciale catechesatielessen voor ouderen werden gestart, was een veeg teken aan de wand voor wat betreft het gebrek aan voortgang van de protestantisering: het waren vooral ouderen die dreigden terug te vallen.³⁴⁷

Onder Bernagie zouden de onderlinge banden tussen het bestuur en de katholieken nog verder worden aangehaald.³⁴⁸ Evenals bij zijn voorganger speelden hierbij persoonlijke motieven een belangrijke rol. De Bernagies waren een van de weinige inheemse regentenfamilies die de stad telde. In religieus opzicht lijkt de familie voor zijn voortbestaan een zeer uitzonderlijke strategie te hebben gevolgd, want ze kende binnen haar gelederen katholieken, lutheranen en gereformeerden. Over het persoonlijke geloofsleven van de elite of regenten komen zelden details naar voren, maar over deze familie des te meer. Behalve dat hun lutheranisme goed is gedocumenteerd³⁴⁹, traden er herhaaldelijk problemen op met de gereformeerde kerkenraad. Toen schepen Pieter van Bernagie in 1642 om een attestatie verzocht moest hij zich onmiddellijk verweren tegen beschuldigingen omtrent zijn eigen gedrag. Hij verklaarde op hoge toon dat ‘noijt is bevonden [dat hij] eenige occasie heeft

³⁴³ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 37-38 d.d. 17-11-1653.

³⁴⁴ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 03-04-1666.

³⁴⁵ Ibidem, d.d. 15-12-1668; 29-12-1668.

³⁴⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 22-03-1670; ibidem, inv.nr. 4: notulen 1672-1676 d.d. 27-05-1673; d.d. 16-03-1675.

³⁴⁷ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 4: notulen 1672-1676, f. 99 d.d. 13-10-1673.

³⁴⁸ De Lepper, ‘Stadhouder Goswinus van Bernagien’, 38-39.

³⁴⁹ Roosenboom, ‘Drossaard Adriaan Bernagie’, 68.

gegeven ofte oorsaek is geweest van eenigh scheuringh ofte factien tusschen de predikanten ende de kerckenraet ofte gemeijnte'.³⁵⁰ Hoewel lidmaat, was deze brouwer - die zou uitgroeien tot een van de leidende regenten - kennelijk allesbehalve onomstreden. Pieter zou later ook nooit tot ouderling of diaken worden verkozen.

Ondersteuning door het plaatselijk gezag was dus wat de voorstanders van de publiekskerk consequent ontbeerden. De stedelijke overheid stond niet onvoorwaardelijk aan hun kant: zij was in religiezaken op zijn best neutraal. In de briefwisseling van de lokale stadhouder valt, evenals bij zijn voorgangers, de welwillendheid op waarmee hij de katholieken tegemoet treedt. In de kwestie rond de uitzetting van de 'cloosterpapen' (de overgebleven geestelijkheid) in 1666, blijkt niet alleen veelvuldig overleg te zijn geweest, ook de beeldspraak is anders: in twee gevallen wordt zelfs gesproken van 'de goede catholieke borgeren deser stadt'.³⁵¹ Dat wil niet zeggen dat Bernagie geheel aan hun kant stond - 'de importuniteijten van de catholicque houden niet op, ick bidde ootmoedelick om een wenck hoe mij hierin sal dragen'³⁵² - maar van een structureel optreden tegen het katholicisme als zodanig, katholieke bekleeders van ambten en de geestelijkheid in de Baronie kan met zo'n mentaliteit al met al geen sprake meer zijn. Daarnaast verschool de stadhouder zich, niet onsuccesvol, achter gelegenheidsargumenten.

Hoewel zijn brieven van 1666 worden gedomineerd door de Munsterse inval in de regio - het naburige Oudenbosch werd enige tijd bezet en geplunderd - speelt op de achtergrond een uitbraak van pest eveneens een rol. Bernagie vreest dat als de katholieken haar geestelijken worden ontnomen, zij naar de Zuidelijke Nederlanden zullen trekken ter vervulling van hun spirituele behoefte en zo de pest mee terugnemen. In 1667 schermt hij, in het kader van de internationale vredesonderhandelingen in de stad, met het feit dat de buitenlandse ambassadeurs hun katholieke geloof moesten kunnen uiten en het dus onverstandig zou zijn in algemene zin maatregelen tegen katholieken te nemen. Tegelijkertijd werden door een toegenomen organisatiegraad en meer bewegingsvrijheid ook de katholieken slimmer. Tegen de tijdelijke verbanning van de reguliere geestelijkheid wordt bijvoorbeeld doelbewust patronage ingezet via de Spaanse ambassadeur in Den Haag bij het hof van Amalia, als instrument om deze maatregel ongedaan te krijgen.³⁵³ Hadden de jezùieten te Breda zich ook niet 'altijt seer stil ende discreet gedragen' en ging hun verbanning binnen 24 uur, zoals door de magistraat op 10 februari 1666 besloten, niet erg ver? Het laatste was in de Bredase context duidelijk een overreactie: eindelijk gebeurde datgene wat jarenlang achterwege was gelaten: uitvoering van de plakkatens. Op aanraden van Amalia werd de kwestie daarom voorlopig maar 'in state' gehouden, al waren de twee priesters inmiddels weggestuurd.³⁵⁴

De classis probeerde het in 1669 nog eenmaal. De aanwezigheid van geestelijken in de stad (een jezùiet en verscheidene andere papen) was nog tot daar aan toe; daar had men inmiddels mee leren leven. Maar tevens was er 'een groote menichte van quesels ende cloppen, de oeffeninge van den paepschen dienst openbaer, met grooten toeloop, ende dat bij claeren daghen, sonder schroom, met opentlijcke blijcken van verscheijde roomsche superstition; int bagijn-hof perpetueren oock de ba-

³⁵⁰ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658 f. 51 d.d. 10-03-1642.

³⁵¹ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 279r: d.d. 27-12-1666.

³⁵² NA, NDR inv.nr. 7989, f. 354r d.d. 16-11-1666.

³⁵³ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 252r d.d. 30-03-1666. Zie ook: De Lepper, 'Stadhouder Goswinus van Bernagien', 44-45. Vergelijk: Kooi, 'Paying off the sheriff', 95-96.

³⁵⁴ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 256r en f. 258r.

gijnen in plaetse van uijt te sterven'.³⁵⁵ En stadhouder Bernagie stond erbij en keek ernaar, althans volgens de predikanten. De onverkwikkelijkheden rondom zijn begrafenis in 1676 vallen des te beter te verklaren. Bij zijn dood vergaloppeerde predikant Plancius zich door in het gebed te zeggen 'dat hij soude gaen van dese in d'andere doot; onderdruckt hebben dese en geene of diergelijcke'. Over de hevigheid van de uitval hoeft niet te worden getwijfeld: de volgende twee pagina's in de kerkenraadsnotulen zijn later verwijderd.³⁵⁶

Bijzonder spectaculair waren de verwickelingen rond predikant Petrus van Balen (1672-1678), die de Bredase kerkenraad op zijn grondvesten deed schudden. Dit wonderkind met drie studies (theologie, rechten en medicijnen) was als predikant verbonden geweest aan de ambassade in Madrid van 1664-65. Hier deed hij duidelijk katholieke sympathieën op die hem zijn hele leven zouden achtervolgen. In 1669 werd hij hofpredikant van Amalia van Solms, die hem in 1672 tevens de predikantsplaats in Breda bezorgde als opvolger van Renesse. In zijn inborst school echter een getroubleerde geest vol visioenen en demonen; waarschijnlijk was hij zelfs een spinozist.³⁵⁷ Behalve dat hij nog met regelmaat in Den Haag vertoefde, had hij inmiddels ook de studie medicijnen afgerond waarin hij zich als arts verder wilde bekwamen.³⁵⁸ In grote geestelijke nood liep hij op een dag de stad uit om niet meer weer te keren. Hij vluchtte naar Gent, op dat moment in handen van Lodewijk XIV. Van daaruit schreef hij bovendien twee brieven aan hooggeplaatste Bredase katholieke dames waarin hij zelf dit geloof simuleerde. Zijn ontslag te Breda was onvermijdelijk geworden; desondanks hield hij na de dood van Amalia de belangrijke lijkrede. Met voormalig predikant Matheus Knaaps had men het eveneens te stellen. Deze had zich inmiddels tot advocaat laten omscholen, maar kreeg weinig medewerking van de classis of kerkenraad om in Breda te practitioneren.³⁵⁹ Nog immer had men te Breda problemen met de predikanten die ook steeds meer conflict zochten met het openbare gezag.

De rol van de autoriteiten in het vierde kwart van de zeventiende eeuw

Meer dan ooit profiteerden de katholieken onder Willem III van patronage door de heer van Breda. Naast 'conniventie' (gedogen) door middel van omkoping, was dit voor hen de belangrijkste manier tot positieverbetering.³⁶⁰ Een verder teken van hun groei was de toenemende onderlinge wedijver tussen de reguliere orden, seculiere pastoors en de bisschop van Antwerpen. De katholieke kerkenraad was er een van leken, die zoveel mogelijk tussen deze partijen probeerde te bemiddelen. Tussen de jezuïeten en fransiscanen en de seculiere priesters boterde het in bredere zin niet in de Hollandse missie.³⁶¹ Breda was daarentegen geen missiegebied; vanuit de eigen organisatie werd ervoor gezorgd dat de pastoors bij toerbeurt de gemeente bedienden. Bij herhaling wees de kerkenraad er met name op dat de jezuïeten ter plaatse geen enkele bijzondere zeggenschap hadden: deze orde stond bij de overheid namelijk in een kwaad daglicht.

³⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 369r-371r: classis aan de prins.

³⁵⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 4: notulen 1672-6, f. 254.

³⁵⁷ Voor gegevens over zijn leven, zie: De Vrijer, *Ds. Petrus van Balen*. Voor zijn cartesianisme, zie ook: M.J. van den Hoven, *Petrus van Balen. De Verbetering der Gedachten* (Baarn 1988) en Israel, *Radical Enlightenment*, 313.

³⁵⁸ Deze gecombineerde praktijk was verboden, zie: Vrolijk, *Recht door gratie*, 220.

³⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 387 e.v.

³⁶⁰ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 185 e.v.

³⁶¹ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 147 e.v.; 611; 619.

In Breda zelf konden geestelijken, mede door de sauvegarde verleend aan de beide kloosters, redelijk ongestoord hun gang gaan zo lang er maar geen sprake was van openlijke erediensden. Ten tijde van de strijd rond de uitzetting van de reguliere geestelijkheid in 1666 blijkt desondanks iets meer over de algemene achtergronden. De Bredase katholieken zetten hun positie uiteen in een geschrift. In de eerste plaats: indien de 'religieusen' hun orden verzaakten, dan konden deze vanuit de kloosters worden teruggestuurd en ook meteen weer worden vervangen. Seculieren daarentegen moesten ongeacht hun bekwaamheid aanblijven, dit 'tot groote costen' van de gemeente. Ten tweede: bij uitbraken van de pest (zoals op dat moment) konden religieuzen die de zieken bedienden en onverhoopt hierdoor kwamen te overlijden, aanstonds door anderen worden vervangen. Seculieren werden bij deze omstandigheden echter 'dickmael onwillich' gevonden. Ten derde:

Religieusen sijn stil, zedich ende sober, ende soo wanneer sulcx aen haer soude manqueren, worden op het minste woordt van haer overste ingeroepen, ende midtsdien dienstiger aende Republique.³⁶²

Continuïteit en gediensdigheid dus, zowel aan de gemeente als de overheid, dat was wat in regulieren speciaal werd gewaardeerd. De Bredase katholieken zeiden daarmee met zoveel woorden zich twee decennia na de vrede met hun positie binnen de Republiek te hebben verzoend.

In een rekest uit 1667 vroeg de katholieke gemeente aan Amalia dan ook om weder-toelating van de priesters, nu zij tot hun droefenis niet meer werden bediend. Daarbij werd vooral een beroep gedaan op de eerdere 'goede gunste' van deze patronesse. Uit consideratie met de moeilijke tijden maar evenzeer omdat als vanouds in de naburige stad Den Bosch en in het markiezaat van Bergen op Zoom reguliere priesters verbleven, werd de praktijk van 'conniventie' voortgezet. De dominantie van de regulieren zou desondanks in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in toenemende mate onder druk komen te staan. Het katholicisme in Breda was in wezen zo'n succes dat door toenemende onderlinge wedijver de autoriteiten wel moesten optreden. In 1669 stelde de classis, evenals in 1652, een uitgebreid rapport op over de paapse activiteiten in de Baronie. Na alle eerdere teleurstellingen werd de conclusie in onverbloemd taalgebruik gebracht: pas als de prins (en in diens naam zijn ambtenaren) daadwerkelijk actie ondernamen, 'zullen de kerken vernemen dat [hij c.q. stadhouders Willem III] bemint de religie, van dewelke hij profesie doet.'³⁶³ De hoge patronage die de prinsen aan sommige katholieke geestelijken verschafte, ging op zijn beurt mogelijk weer ten koste van de autoriteit van het bisdom Antwerpen dat in toenemende mate probeerde deze te herstellen.

Al decennia kon er ongestoord een priester op het begijnhof wonen met instemming van de heer van Breda, die deze meer neutraal 'geestelijck dienaer' noemde. Pastoor Looymans was, behalve bediener van de Brugstraatse kerk, tevens provisor van het begijnhof. Na zijn overlijden in 1673 ontstonden er echter problemen met zijn opvolger toen de bisschop van Antwerpen besloot dat de nieuwe pastoor Jegers moest verhuizen. Reeds in 1659 was hem zijn taak als begijnenpastoor ontnomen, omdat hij teveel aandacht schonk aan de burgerij. Meesteres Magdalena van Sprang reageerde ontzet. De vele 'inconvenienten', waarvan Antwerpen op de hoogte was gebracht, waren louter verzinsels van partijdige mensen. De klachten

³⁶² NA, NDR inv.nr. 8006, f. 265 e.v. niet gedateerd; 'memorie wegen de de rooms-gesinde van Breda' tot weder-toelating van twee uitgezonden priesters (de jezuiet Willem van der Stock en minderbroeder Petrus Jagers) of, indien zij te aanstotelijk worden bevonden, anderen in haar plaats.

³⁶³ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 612-614; 615-617.

namens de gereformeerde burgerij waren vooral ingegeven door pastoor Nederveen, wiens zuster het geheel niet op de priester had voorzien en haar zinnen had gezet op een deel van het huis op het begijnhof.³⁶⁴ Een jaar later volgde desondanks een definitieve opsplitsing in de geestelijke bediening, waardoor de begijnen voortaan een eigen pastoor tot hun beschikking kregen en de Bredase bevolking geen gebruik meer kon maken van de diensten op het begijnhof..³⁶⁵ Hun gemeenschap telde op dat moment ongeveer dertig bewoonsters.

De veranderingen wekten wrevel en de onderlinge problemen kwamen steeds meer bovendien. Tussen deken Verschuren en de Antwerpse schepen Rochus van de Zande ontstond een zeker proces, dat eind 1675 tevergeefs door middel van een maaltijd ten huize van de proost van St. Catharinadal werd geprobeerd op te lossen.³⁶⁶ Reeds in de pinksterweek van 1675, ten tijde van de Bredase kermis, had Van de Sande zich laatdunkend over hem en andere geestelijken uitgelaten en bedreigd met maatregelen.³⁶⁷ De gelegenheid was opnieuw een 'sekere maeltijt' geweest, waaruit in elk geval valt af te leiden dat er in katholieke kringen regelmatig contact was over en weer. Dat zich onderling het een en ander afspeelde, blijkt ook wel uit de toespeling van de gereformeerde kerkenraad in 1676 dat de proost van St. Catharinadal 'de volle possessie' wilde van het klooster.³⁶⁸

Ten gevolge van het sluiten van de vrede van Nijmegen wist de classis het de katholieken nog één keer flink moeilijk te maken.³⁶⁹ De meeste bepalingen van een speciale, tegen hun gerichte instructie uit 1679 werden echter niet of nauwelijks uitgevoerd. Bovendien verkeerde de prins op zeer vriendelijke termen met een van de leidende plaatselijke geestelijken: de al eerder genoemde pastoor van Prinsenhage, deken Thomas Verschuren.³⁷⁰ In feite werd de katholieke positie in deze jaren verder bestendigd, bijvoorbeeld door bij wijze van *quid pro quo* evenveel priesters als predikanten in de stad toe te laten. In 1685 kwam het mede tot herstel van de jezuïetenstatie in Breda. In mondelinge gesprekken met de Spaanse ambassadeur had de prins reeds diverse malen toegestemd aan de Spaanse ambassadeur, maar drost Bentinck was voornamelijk minder enthousiast. De gemalin van de Engelse koning Jacobus II, de uiterst vrome Maria van Modena, uitte dan ook bij hem haar bezorgdheid over de ontstane patstelling: patronage bleek eens te meer de sleutel tot succes.³⁷¹ Bij hun diverse pogingen tot toenadering werd vooral de hulp van de griffier van de domeinraad gezocht, eens te meer een teken ook van diens cruciale positie.

De jaren tachtig zag grote onrust onder de katholieke gemeenschap.³⁷² Door de uitzetting van de geestelijkheid in 1666 moest men op zoek naar een nieuw evenwicht tussen de diverse orden. Mede door wijzigingen in de kerkenraad was deze tijdelijk de greep kwijt. De katholieke kerkenraad van Breda was altijd een zeer onafhankelijk ingesteld college geweest, dat bijvoorbeeld zijn eigen pastoors bij de bisschop

³⁶⁴ Juten, *Cartularium*, 252-254 (no. 292).

³⁶⁵ Ibidem, 254-256 (no. 293). Vergelijk: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 186.

³⁶⁶ SAB, ONA inv.nr. 190, f. 218-v en f. 219-220 d.d. 21-01-1676.

³⁶⁷ Ibidem, f. 180 d.d. 14-06-1675. Vergelijk Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 193 dat hij geen persoonlijke problemen kende. Ook drost Bentinck mengde zich in de zaak van 'pater Verschuer', zie: KB, Bijzondere collecties, signatuur 135 D 19 B d.d. 20-08-1675.

³⁶⁸ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 4: notulen 1672-1676, f. 225 d.d. 07-03-1676.

³⁶⁹ Hallema, 'Een instructie van prins Willem III tegen de katholieken'.

³⁷⁰ Hallema, 'Deken Verschuren en Prins Willem III'.

³⁷¹ *Tax*. 17 (1910) 3-9; 116-133.

³⁷² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 190-195.

voor benoeming voordroeg.³⁷³ De orden probeerden zich in dit decennium sterker dan voorheen met hun eigen schuilkerken te onderscheiden; de franciscanen scheidten zich zelfs even af. De schuilkerken zelf bleken bovendien aan vervanging toe aangezien ze nogal provisorisch waren ingericht. Dit alles leidde tot grote onrust in de stad, waarbij ook stadhouder Cornelis Damisse zich weer niet onbetuigd liet. In hem troffen de katholieken voor het eerst een actief lidmaat van de gereformeerde gemeente - hij was ouderling - en een papenhater van de ergste soort.³⁷⁴

Zijn vader had reeds kort na de overgave van Breda in 1637 aan de gereformeerde kerkenraad een lijst van vrouwen overhandigd die zijns inziens uit de stad dienden te worden gezet. Waarschijnlijk betrof het hier hoeren of anders achtergebleven vrouwen van Spaanse soldaten, in elk geval allebei elementen die men liever kwijt dan rijk was.³⁷⁵ De pro-actieve houding van deze familie tegen het katholicisme is des te verbazingwekkender gezien de verwantschap met de familie Gobbings, een van de voornaamste katholieke families in de stad. De complexiteit van de sociale verhoudingen in Breda zou tevens tot uiting komen in het drama rond het ontslag van Cornelis Damisse als stadhouder. Diens confronterend bewind gestoeld op intimidatie en corruptie had hem weinig vrienden opgeleverd. Toen het in de loop van 1687 op een finale confrontatie aankwam met de katholieke gemeenschap over de bouw van een schuilkerk in de Waterstraat, dolf hij dan ook het onderspit.³⁷⁶ De omgangsoecumene tussen de gelovigen bleek nog verre van optimaal:

dat de roomsche voor desen een vergaderplaats gehad hebben inde keerstraet [Karrestraat], die regelregt loopt nae de Groote Kerck, dewelcke op de clagten der heeren predicanten, dat de gereformeerde op haare kerckdagen in die straet te veel ontmoete, de roomsche verboden sijnde geworden.³⁷⁷

Door prominente katholieken in de magistraat te ontbieden ter refutatie van hun plannen maakte de lokale stadhouder van religiezaken politiek, een hoogst gevaarlijke combinatie. Bovendien schond hij hiermee het vertrouwen van de prins en de drossaard, die protectie verleenden aan katholieken net zoals overigens de gouverneur. De schuilkerk kwam er maar Damisses' eigen bouwwerk van corruptie stortte als een kaartenhuis in elkaar.

Katholieken konden op het eind van de zeventiende eeuw dus steeds openlijker hun geloof belijden. Vanaf eind jaren tachtig, begin jaren negentig lijkt zich dan ook een nieuwe urgentie te hebben ontwikkeld. Opmerkelijk was allereerst de actie van Cornelis van den Kieboom, die zich op 25 februari 1689 in de magistraat had 'verstout' te zeggen dat 'de bittere papisten meerder faueur genoten ende voorgestaen werden als de gereformeerde'.³⁷⁸ Of de heren van de magistraat nu werkelijk zo geschokt zullen zijn geweest door deze mededeling, valt te betwijfelen. Juist de familie Van den Kieboom was een van die families die zowel katholieken als gereformeerden in zich herbergde.³⁷⁹ Het ongenoegen van de een werd een jaar later col-

³⁷³ De Lepper, 'De Bredase R.K. Kerkeraad'.

³⁷⁴ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 208.

³⁷⁵ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 1: notulen 1638-1642, f. 70.

³⁷⁶ Hallema, 'Een instructie', 80-85.

³⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 282v.

³⁷⁸ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 53v d.d. 25-02-1689.

³⁷⁹ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-43, 1645-58, f. 281v: 'over de halsstarrigheijt van de kinderen van Kieboom in de religie'; ibidem, inv.nr. 3: notulen .. d.d. 27-06-1665: Kieboom de schoenmaker wordt ontboden om opening van zaken te geven wegens stoutigheden der papisten'.

lectief herhaald door de kerkenraad en zelden werd met zoveel woorden gezegd wat velen dachten:

dat veele offitien ende ampten soo binnen dese stadt als inde Baronnije werden bedient bij luyden openbaere professie doende vande paepse religie.³⁸⁰

Hoewel hieromtrent verder geen mededelingen worden gedaan, bracht het uitbreken van de Negenjarige Oorlog duidelijk nieuwe gevaren met zich mee die de gemeederen deden verhitten. Toenemende druk vanaf de zuidgrens zou de algehele politieke constellatie drastisch kunnen wijzigen. Hierdoor aangemoedigd, begon het katholieke element in de stad zich te roeren. Dit begon zelfs dusdanige vormen aan te nemen, dat de magistraat besloot met een officiële ‘waerschouwinge’ te komen: kwaadaardige en gedisaffectioneerde katholieken dienden zich van openlijke kritiek (‘lastering’) op de heer en de staat te onthouden.³⁸¹ Het idee van een vijfde kolonne was terug van nooit helemaal weggeweest.

Hier tegenover stonden bovendien openlijke tekenen van Gods gramschap ten aanzien van de protestanten, zoals de dubbele ramp die de Grote Kerk op het eind van de zeventiende eeuw trof. In 1681 sloeg bliksem in de toren, maar de brand kon worden geblust door enkele waaghalzen.³⁸² De fundamenten van de ruim tweehonderd jaar oude toren waren zodanig verzwakt, dat vanaf eind jaren tachtig voorzorgsmaatregelen werden genomen door de klok minder vaak te laten luiden. In 1694 sloeg het noodlot opnieuw toe, maar ditmaal brandde de toren na een ‘beklaeglijke donderslag en blixem-strale’ rond zes uur ’s morgens in zijn geheel af. Even brak er paniek uit in de stad: men vreesde voor een stadsbrand maar met man en macht werd de kerk gered.³⁸³ Beide keren overigens vond de blikseminslag onder vergelijkbare meteorologische omstandigheden plaats in het begin van de maand augustus. Beide keren ook vielen er slechts lichtgewonden, hoewel van dakdekker Block het been moest worden afgezet nadat stukken brandend hout zijn lichaam hadden geraakt.³⁸⁴ Behalve in God, werd in de persoon van Dirk van Santen tevens een zondebok op aarde gevonden. De voormalige torenwachter van de gevangenis werd wegens ‘quaet comportedement’ zijn poorterschap ontnomen en voor drie jaar uit de stad verbannen.³⁸⁵ Enige weken later bezocht Constantijn Huygens jr ‘de gesmolte en gevallene clocken’ die met een daverende klap ter aarde waren neergestort.³⁸⁶ In een andere bestuurlijke maatregel werd nog besloten vijf kleppermannen (nachtwakers) aan te stellen, die voortaan voor brand in de stad zouden kunnen waarschuwen.³⁸⁷ Dit was in meerdere opzichten aan de late kant.³⁸⁸ Het duurde enige jaren voordat de schade, met dank ook aan de heer van Breda die een aantal bomen uit zijn bossen ter beschikking stelde voor de reparatie van de kerk, kon worden hersteld. In de tussentijd stoorden de kerkgangers zich wel aan het vele getimmer in de toren.³⁸⁹ De gemeente vond zo altijd wel wat om over te klagen!

³⁸⁰ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 79v d.d. 03-04-1690.

³⁸¹ Ibidem, f. 139v-140 d.d. 26-06-1692.

³⁸² *Sinte Geertruydsbronne* 3 (1926) 57-61.

³⁸³ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 6: notulen 1686-94, d.d. 12-05-1694; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 261-264.

³⁸⁴ *Sinte Geertruydsbronne* 3 (1926) 101.

³⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 186-v.

³⁸⁶ *Journalen Huygens*, II, 351-353 d.d. 31-05-1694.

³⁸⁷ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 186v-187.

³⁸⁸ In Den Bosch opereerden er reeds nacht- of klapwakers vanaf eind zestiende eeuw, zie: Jacobs, *Justitie en politie*, 158.

³⁸⁹ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 7: notulen 1695-1709 d.d. 30-05-1699.

Conclusie

Ondanks de diverse politieke omwentelingen in de zestiende en zeventiende eeuw behield Breda overwegend zijn katholieke identiteit: in die zin mislukte de stedelijke reformatie in deze Oranjestad. Voor de mentale omslag van de stedelijke bevolking, die voor een succesvolle conversie naar het calvinisme op termijn was vereist, ontbrak brede maatschappelijke steun. Dit kwam doordat de stedelijke reformatie er in horten en stoten verliep, waardoor eigenlijk pas in 1637 een goed begin kon worden gemaakt. De aanloop der calvinisten vanaf de jaren zestig in de zestiende eeuw was nochtans voorspoedig geweest, maar de religievrede van de prins beschermde in wezen de bevoorrechte positie van de katholieken. Het Spaanse bewind tussen 1581 en 1590 onderstreepte deze tegendraadse ontwikkeling verder. In de periode 1590-1625 faalde de calvinistische kerk vooral als organisatie en de predikanten in hun bediening. Ook Breda beleefde gedurende het Bestand godsdiensttwisten, waardoor de interne aanloop onder de gemeente stakte. Door patronage van de Oranjes werd katholieke geestelijken bovendien geen strobreed in de weg gelegd. Omgekeerd konden de protestanten slechts op beperkte steun van de stedelijke overheid rekenen.

Na 1637 werd door de predikanten een voortvarende start gemaakt vanuit een krachtiger organisatie, maar de problemen bleven grotendeels dezelfde. Breda bleef een protestants eiland in een zee van katholieken en de regulering van mensenstromen tussen stad en platteland was onbeheersbaar. De katholieken zochten hun heil elders; het waren bovendien vooral protestanten die afvallig bleken. In de jaren vijftig bleek de stedelijke overheid zeer onwillig om mee te werken aan de politieke reformatie, die juist op een moment kwam dat Breda zware economische tegenwind beleefde. Verder ingrijpen in de interne bevolkingsverhoudingen zou rampzalig zijn geweest. Dit zorgde wel voor het begin van een verwijdering in de tweede helft van de 17^e eeuw tussen magistraat en kerkenraad. De non-interventie van de regenten was eerder een kwestie ter bescherming van de welvaart dan ingegeven door eigen sentimenten: toch was tevens sprake van een omgangsoecumene in de stad. Tot eind zeventiende eeuw bleven de wederzijdse betrekkingen tussen de twee bevolkingsgroepen gespannen met frequente uitbarstingen van ongenoegen over en weer.

Leidende katholieken in de stad hadden kort na de Vrede van Munster (1648) inmiddels wel hun eigen organisatie opgezet met diverse schuilkerken en een kerkenraad. De dienstdoend functionaris van de domeinraad werd voor dit gedogen ruimschoots betaald. Al vanaf eind zestiende eeuw valt er onder de katholieke gemeente van Breda een grote mate van zelfstandigheid te bespeuren. Hoewel nominaal onder de vleugels van de bisschop van Antwerpen, bleek deze prelaat niet overmatig geïnteresseerd in haar wel en wee. In Breda was de geestelijke bediening dan ook vooral afhankelijk van reguliere orden die zich daarvan optimaal hebben gekweten: de onderlinge toerbeurt in de kerken vormt hiervan een goed voorbeeld. De blijvende aanwezigheid van vrouwenkloosters binnen de stadsmuren was in dat opzicht eerder een uniek dan een belangwekkend gegeven.

De calvinisering te Breda werd in de periode 1625-1637 duidelijk een halt toegevoerd. In de periode daarvoor was zij bovendien slechts moeizaam op gang gekomen, met name als gevolg van organisatorische problemen. De klap die de gemeente werd toegediend in 1625, juist op het moment dat na een generatie van opbouw had kunnen worden geoogst, was fataal voor haar positie op de langere termijn. Het katholicisme werd daarentegen door het Spaanse interregnum verder bestendig in de zeventiende eeuw. De blijvende aanwezigheid van twee kloosters in

de stad, betekende daarnaast dat regulieren de overhand kregen bij de geestelijke bediening.

De wederopbouw van de gereformeerde kerk zorgde aldus voor veel problemen: zij waren in menig opzicht de aanstootgeevenden, en niet andersom. Cruciaal was in menig opzicht de houding van de plaatselijke officier die te Breda, net als elders, niet overliep van activiteit. Ook door de kerkenraad werd de tegenwerking van de officieren, zoals zij het ondervonden, telkens breed uitgemeten en als belangrijkste tegenslag onderkend. Hun opstelling had desondanks onmogelijk plaats kunnen vinden zonder ruggensteun van de heer van Breda. De prinsen van Oranje hadden altijd tolerantie voorgestaan. Zij namen de Bredase katholieken ook indirect in bescherming door het telkens toelaten van geestelijken in de stad.